

TARİHİ VE GÜNCEL BOYUTLARIYLA YUKARI ENLEMLERDE ORUÇ PROBLEMİ THE PROBLEM OF FASTING IN THE UPPER LATITUDES FROM HISTORICAL AND CONTEMPORARY DIMENSIONS

MUSTAFA BÜLENT DADAŞ
DR.

DİB, DİN İŞLERİ YÜKSEK KURULU UZMANI

ABSTRACT

The certain times were determined in order to perform the worships easily and regularly. The fact that not occurring of the determined time for some worships due to geographical conditions, should not mean the prescribed worship will be dropped. As in ordinary regions, the fasting and other worships are also obligatory in the regions where signs of night and day don't emerge in 24 hours.

There are basically two different views about determination of fasting times in regions where daylight exceeds 20 hours. Most of the ancient Islamic law scholars and contemporary Islamic jurists argued that the fasting time is between dawn and sunset based on the verses and hadiths that determine fasting time. Nevertheless, some contemporary Islamic jurists accepted the estimation in these areas. Islamic jurists those who accepted estimation had different opinions about which measurement would be taken as the criteria: Mekke's iftar time or 45° latitude times or setting of a time which sufficient to eat and drink for fasting of the next day.

Keywords: Fasting, sign, latitude, determination, cause.

ÖZ

İbadetlerin kolaylıkla ve muntazam bir şekilde icra edilebilmesi için muayyen vakitler belirlenmiştir. Coğrafi koşullar sebebiyle bazı ibadetler için tayin edilen vakitlerin oluşmaması, emredilen ibadetin düşeceği anlamına gelmemelidir. Gündüz ve gece alametlerinin 24 saat zarfında zuhur etmediği bölgelerde de oruç ve diğer ibadetler mutedil bölgelerde olduğu gibi farzdır. Gündüz süresinin 20 saati aştığı bölgelerde oruçlu geçirilecek sürenin tayini hususunda temelde iki farklı görüş oluşmuştur. Kadim fukaha ve muasır fakihlerin pek çoğu, oruç süresini tayin eden ayet ve hadislerin umûmi hitabını esas alarak orucun imsak ile güneşin batışı arasında tutulması gerektiğini savunmuşlardır. Buna mukabil muasır bazı fakihler, bu gibi bölgelerde takdire gidilmesi gerektiğini benimsemişlerdir. Takdiri benimseyen fakihler kendi aralarında esas alınacak ölçünün ne olacağı hususunda farklı kanaatlere sahip olmuşlardır. Mekke'nin iftar vakti, 45° enlem vakitleri ve bir sonraki gün oruç tutabilecek kadar yiyecek ve içecek almaya yetecek bir zamanın belirlenmesi gibi kriterler, takdiri benimseyenlerin esas aldıkları başlıca kriterlerdir.

Anahtar Kelimeler: Oruç, alamet, enlem, takdir, sebep.

Giriş

İslam'ın farz kıldığı temel ibadetlerden namaz, oruç, zekât ve hac muayyen vakitlere bağlanarak emredilmiştir. Bu vakitlerden bazısı namaz ve oruçta olduğu gibi o ibadetin sebebi,¹ zekâta olduğu gibi vücup şartı², hacda ise geçerlilik şartı kılınmıştır.³ “*Namaz, müminlere belirli vakitlere bağlı olarak farz kılınmıştır.*”⁴, “*Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilmeye (tan yeri ağarınca) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun.*”⁵, “*Hac (ayları), bilinen aylardır.*”⁶ vb. ayetler, mezkûr ibadetlerin belirli vakitlere bağlandığını genel olarak ifade etmiş ancak bu vakitlerin ne zaman girdiği ne zaman çıktığı ya da namazda olduğu gibi efdal ya da mekruh olan vakitler ile alakalı teferruat Hz. Peygamber'in beyanına bırakılmıştır.

Hz. Peygamber'in vefatının üzerinden henüz yarım asır geçmeden Müslümanlar bir taraftan Afrika içlerine ve İspanya yoluyla Avrupa kıtasına girip orayı yurt edinirken, diğer taraftan Küçük Asya'nın kuzeybatısı olan o zamanki ismiyle Konstantiniyye'ye ve Orta Asya'nın kuzeyine doğru ilerlemişlerdir. Ulaşılan yeni bölgelerin iklimi,

¹ Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtar*, thk. Şuayb Arnavut, Dâru'r-risâle'l-âlemiyye, Beyrut 2009, c. I, s. 124; Alâuddin Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr an usûli fahri'l-İslam el-Pezdevî*, nşr. Muhammed Mu'tasım el-Bağdâdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997, c. II, s. 630-633.

² Mevsilî, *el-İhtiyâr*, c. I, s. 333-334; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, c. II, s. 634.

³ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, c. I, s. 440, Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, c. II, s. 640.

⁴ Nisâ, 4/103.

⁵ Bakara, 2/187.

⁶ Bakara, 2/197.

coğrafi koşulları, gündüz ve gece vakitleri, İslam'ın geldiği Hicaz bölgesinden farklı olmasına rağmen⁷ sahabe ve sonraki nesil, Hz. Peygamber'in öğrettiği şekliyle vakitlere riayet ederek ibadetlerini yerine getirmiş, yerleştikleri yeni yerlerin coğrafi koşullarını ve gece-gündüz sürelerindeki farklılığı dikkate almamıştır.⁸

Tespit edilebildiği kadarıyla hicri 5. asırdan önce bir kısım namaz vakitlerinin oluşmadığı bölgelerin ibadet vakitleri ile alakalı fakihlerden bir malumat nakledilmemiştir. Hicri 5. asırdan sonra ise özellikle o bölge Müslümanlarının uygulamada esas aldığı Hanefi mezhebi kitaplarında konudan bahsedilmeye başlanmış, sonraki dönemlerde bu mesele hakkında ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Söz konusu tartışmalara bir göz atıldığında bu tartışmaların genel itibarıyla yatsı ve vitir namazı etrafında döndüğü görülmektedir. Gündüz süresi 20 saati aşan bu bölgede oruç hakkında bir tartışma yoktur. Geçen asrın ortalarından itibaren göç yoluyla bir kısım Müslümanların Avrupa'nın kuzeyinde yer alan ülkelere yerleşmesi ve yerleşimcilerin gün geçtikçe çoğalması, yukarı enlemlerdeki ibadet vakitlerinin tartışmaya açılmasına sebep olmuş ve bu konunun görüşülmesi için pek çok toplantı düzenlenmiştir.

Bu çalışma, yukarı enlemlerde oruç vakti ile ilgili tarih boyunca öne çıkan görüşleri ortaya koymayı ve Diyanet İşleri Başkanlığının uygulaması da dâhil güncel önerileri ele almayı amaçlamaktadır. Problem, fıkıh tarihinde daha çok namaz üzerinden ele alındığı için ilk bölümde namaz ile ilgili tar-

⁷ Örneğin vahyin beşiği olan Mekk'e de en uzun gündüz 15 saat iken henüz sahabe-i kiramın hayatta olduğu ve İstanbul örneğinde olduğu gibi bir kısmının fetih hareketlerinde fiilen hazır bulunduğu bölgelerde gündüz süresi 17 saatten fazladır.

⁸ Rivayet edildiğine göre sahabe-i kiramdan Ebu Eyyub el-Ensâri'nin (ö. 54) de içinde bulunduğu bir cemaat İstanbul'da akşam namazı kılmak istemiş. Cemaate imamlık yapan Ukbe b. Âmir güneşin batışından sonra namaza hemen başlamamış vakit biraz geçmiştir. Bunun üzerine Ebu Eyyub el-Ensâri Ukbe'ye dönerek "Sen Allah resulünün ashabındansın neden namazı Güneşin batışının arkasından hemen kılmıyorsun? Onun ashabından olmayan biri senin böyle yaptığını görüp, akşam namazı vaktinin bu olduğunu sanacak." diye çıkmıştır. Bunun üzerine oradakiler Ebu Eyyub'e dönerek akşam namazı vaktinin ne zaman girdiğini sormuşlar. Ebu Eyyub "Güneş batınca" diye cevap vermiştir." Süleyman b. Ahmed et-Taberâni, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdi b. Abdulmecid, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1994, c. XVII, s. 312; Ebu'l-Mehâsin Abdulvâhid er-Rûyânî, *Bahru'l-mezheb fi furû mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Ahmed İzzu, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2002, c. II, s. 18. Bu olay, Hz. Peygamber'in vakitler konusundaki söz ve uygulamalarının, vakitlerin oluştuğu her yer için geçerli olduğunu ve sahabenin bu şekilde uygulamış olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

tışmalara ağırlık verilmiş bu tartışmalardan oruçla ilgili esaslar tespit edil-meye çalışılmıştır. Mezkûr bölgelerde namaz vakitleri ve takdirin neye göre yapılacağı hususundaki münakaşalara girilmemiştir. Güncel öneriler ve bu önerilere binaen yapılan uygulamaların pratik olarak neye tekabül ettiğini göstermek için tablolar kullanılmış, çalışma bir kısım önerilerin de yer aldığı bir sonuç ile tamamlanmıştır. Çalışmanın bu alanda ülkemizde yapılacak çalışmalara özellikle de literatür açısından kaynaklık etmesi umulmaktadır.⁹

I. Problemin Tarihi Arka Planı

1. Yukarı Enlemlerde Namazın Farziyeti ve Tartışmanın Tarihi Boyutu

Vakitlere dair alametlerin oluşmadığı yerlerdeki ibadetlerle alakalı problemler, yüksek enlemlerde yaşayan Türklerin İslamlaşması ile görülmeye başlamıştır. Fıkıh kitapları ve seyahatnamelerde Bulgar ülkesi (بلاد بلغار) diye bahsedilen bölge, tarihte Müslümanların bildiği en kuzey bölgedir.¹⁰ Yatsı ve vitir namazı vakitlerinin bu bölgede oluşmaması sebebiyle fıkıh kitapları buradan özellikle bahsetmiş, vakti oluşmadığı için yatsı namazının düşüp düşmediğini tartışmıştır. Bugün Tataristan'ın başkenti Kazan'a yakın olduğu ve Moskova ile yaklaşık aynı enlemde bulunduğu ifade edilen Bulgar

⁹ Bu çalışmanın hazırlanmasında özellikle tablo ve grafikler başta olmak üzere astronomi ile ilgili malumatlar konusunda yardımlarını esirgemeyen Başkanlık Astronomları; İlhami Aşikkaya, Gürhan Eren ve Hümeýra Nur İşlek ile Başkanlık müşaviri Prof. Dr. Sacit Özdemir hocamıza teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

¹⁰ Ünlü seyyah Zekeriyya el-Kazvîni (ö. 682) yerleşim bölgelerinin inşa edilmesine duyulan ihtiyaç, bölgelerin özellikleri ve insan üzerindeki etkisini yazdığı *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*⁹ adlı kitabında kendi döneminde bilinen dünyayı yedi bölgeye ayırmış ve yedinci bölgede Bulgar ülkesinden bahsetmiştir. Kazvîni'nin bölge ile ilgili verdiği malumatın temel iki kaynağı İbn Fadlân'ın risalesi ile Ebu Hamid el-Endulusî'nin kitabıdır. Bkz. Zekeriyya el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*, Dâru sâdir, Beyrut ty., s. 612-614. Bölgenin ve ahalisinin tarihi hakkında *Telfiku'l-ahbâr ve telkîhu'l-âsâr fi vekâii' Kazân ve Bulğâr ve mulûki Tatar* isimli hacimli bir eser yazan Tatar asıllı seyyah âlim Muhammed Murad Remzî (ö. 1935), bölgeyi gezen seyyahların Bulgar ülkesinin ötesinin karanlıktan, yani Güneş'in doğmadığı yerlerden ibaret olduğunu dediklerini naklederek, bu ülkenin o dönemde kuzeydeki en son ülke olduğunu, tarih boyunca kimi zaman Balkanlara kadar uzandığını kimi zaman da topraklarının sadece İdil bölgesi civarında daraldığını ifade eder. Remzî, bu kadim ülkeden günümüze yalnızca harabeye dönüşmüş bazı yapıtların kaldığını naklederek Tuna Bulgarları ile bu bölgede bulunan İdil Bulgarlarının aynı ırktan geldiğini anlatır. Bkz. Muhammed Murad Remzî, *Telfiku'l-ahbâr*, Matbaatu'l-Kerime, Orenburg 1098, c. I, s. 262-263.

ülkesinde¹¹ İslamlaşmanın ne zaman başladığına dair kesin bir veri yoktur.¹²

Bulgar ülkesi ile alakalı malumatların en eski kaynağı, Ahmed b. Fadlân'ın hicri 309'da Bağdat'tan ayrılıp önce Buhara'ya oradan da Bulgar ülkesine kadar yaptığı seyahatini kaleme aldığı risalesidir. İbn Fadlân'ın Bulgar ülkesinde özellikle de namaz vakitleri ile ilgili gördüğü ve yaşadığı hadiseler, yukarı enlemlerde namaz ve oruç vakitleri hakkında yapılan tartışmalar için o günden bu güne Müslümanların uygulamasını göstermesi bakımından gayet önemlidir.¹³ Nitekim vaktin oluşmaması sebebiyle yatsı namazının dü-

¹¹ Muhammed Hamidullah, Kâtip Çelebi'nin "el-İlmâmu'l-mukaddes mine'l-feyzi'l-akdes" adlı astronomi ve coğrafya ile ilgili risalesini tanıttığı ve neşrettiği yazısında, risale müellifinin "Bulgar ülkesi" ifadesini parantez içinde "Kazan" yazarak beyan etmiştir. Bkz. Muhammed Hamidullah, "Ârâu Kâtip Çelebi fi bâdi mesâilil-fıkhiyyeti'l-müteessirati bi ilmi'l-heyeti'l-cedid", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1971, s. 158.

¹² Yâkut el-Hamevî Bulgar halkının Abbâsî halifesi Muktedirbillah zamanında İslâm'a girdiğini nakleder. Hamevî'nin bu bölge ile alakalı anlattıklarının temel kaynağı İbn Fadlân'ın risalesidir. Bkz. Şihâbuddin Ebu Abdullah Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, Dâru Sâdr, Beyrut 1995, c. I, s. 486. Şihabuddin el-Mercânî (ö. 1306) ise bu konuda üç görüşten bahseder. Birinci görüşe göre bölge hicri birinci asırda Emevîler'in Hazarlılardan bir gruba galip gelmesi ile İslamlaşmıştır. İkinci görüşe göre İslamlaşma, Abbâsî halifesi Me'mun (ö. 218) döneminde, üçüncü görüşe göre ise başka bir Abbâsî halifesi olan Vâsık (ö. 232) zamanında olmuştur. Harun b. Bahauddin Şihâbuddin el-Mercânî, *Nâzuratu'l-hakk fi fardiyeti'l-işâi ve in lem yeğibiş-şafak*, thk. Orhan Ençakar-Abdulkadir Yılmaz, Dâru'l-Feth, Amman 2014, s. 380-381. Sonuç olarak; Bulgar kralı Elmas b. Selkey'in kendilerine İslâm'ı öğretmesi için bir heyeti istemesi üzerine Abbâsî halifesi Muktedirbillah'ın (ö. 320) İbn Fadlân'ın da içinde bulunduğu heyeti, hicri 309 yılında Bulgar ülkesine göndermesinden, bölge halkının hicri dördüncü asırdan önce Müslüman olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır. Bölgenin İslamlaşma sebepleri için ayrıca bkz. Ebu Hamid Muhammed b. Abdurrahim el-Endulusî, *Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetü'l-ecâb*, thk. Ali Ömer, Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire 2002, s. 108-109.

¹³ Ahmed b. Fadlân (ö. ?) Bulgar memleketinde konumuzla ilgili yaşadığı hayret verici olaylardan birini şöyle nakletmiştir: "Bulgar'a ulaştığımız ilk günün gecesinde benim için kurulan çadra girdim ve heyette yer alan Bulgar kralının Bağdatlı bir terzisi ile sohbet etmeye başladım. Yatsı ezanının girmesine kadar yaklaşık yarım saat konuştuk. O sırada ezan okundu. Çadırdan çıktığımızda fecrin doğmuş olduğunu gördük. Müezzine hangi namaz için ezan okuduğunu sorunca sabah namazı için dedi. 'Peki, yatsı namazı ne oldu?' dedim. 'Yatsı namazını akşam namazıyla beraber kılıyoruz' diye cevap verdi. Peki, 'geceye ne oldu?' diye sorunca 'gece işte gördüğün gibi. Hatta bundan daha kısıydı ancak uzamaya başladı.' dedi ve sabah namazını kaçırmamak için bir aydan beri geceleri uyumadığını ifade etti."

İbn Fadlân, burada gecelerin çok kısa olduğunu ve Güneş'in batmasından önce oluşan kızıl şafağın hiç batmadığını aktarmıştır. Yine Bulgar kralının kendisine, üç günlük mesafe ötesinde Vîso denilen bir şehrin bulunduğunu ve gecenin orada sadece bir saat sürdüğünü söylediğini nakletmektedir. İbn Fadlân, gecelerin uzadığı ve gündüzlerin kısaldığı mevsimi müşahade etmeden Bulgar'dan ayrılmadıklarını söyler. Bkz. İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân, *Risâletü İbn Fadlân fi vaşî'r-rihleti ilâ bilâdi't-Türk ve'l-Hazer ver'Rûs ve's-Sakâlîbe*, thk. Sâmî Dehhân, Matbûatu Mecma'î'l-İlmiyyi'l-Arabî, Dımaşk, s. 124-127.

şeceği iddiasına en kapsamlı bir şekilde cevap veren Kazanlı fakih Şihabuddin el-Mercânî, İbn Fadlân'ın anlattıklarını dikkatle ele almış ve varmış olduğu fikhî çıkarımda delil olarak kullanmıştır.

Verilen bu malumatlardan anlaşıldığı üzere ehl-i ilim, en geç hicri dördüncü asrın başından itibaren gündüzü veya gecesini normalin üstünde uzun olan yerlerden haberdar olmuştur. Bununla birlikte özellikle de Orta Asya'da hâkim olan Hanefî mezhebi fakihlerinin -pek çoğu hâlâ yazma hâlinde bulunan- o dönemde telif ettikleri kitaplara müracaat ettiğimizde, hicri altıncı asırdan önce Bulgar ülkesinden ve oraya ait namaz vakitlerinden bahsettiklerine dair bir ibareye rastlanmamıştır.¹⁴

Tespit edilebildiği kadarıyla Güneş'in batmasından hemen sonra fecrin zuhur etmesi suretiyle¹⁵ vaktin oluşmadığı yerde namazla ilgili verilen ilk fetva, Zahiruddin el-Merğînânî'nin¹⁶ (ö. 506) el-Fetâvâ'z-zahîriyye adlı kitabında zikredilmektedir.¹⁷ Fetvada, Burhaneddin el-Kebir'in (ö. 495) Güneş battıktan hemen sonra fecrin zuhur ettiği bölgelerde yaşayan Müslümanların yatsı namazını kılmaları gerektiğini belirttiği ifade edilmiştir. Merğînânî, Burhaneddin el-Kebir'den¹⁸ naklettiği fetvaya, yatsı namazını

¹⁴ Örnek olarak Cassâs'ın (ö. 370), Tahâvî'nin (ö. 321) *Muhtasar*'ı üzerine yazmış olduğu şerhte, Kudûrî'nin, (ö. 428) *Muhtasar* ve *Tecrid*'inde, Ebu'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373) nin "*Uyûnul mesâil*", "*Mecmûun'n-nevâzil*" ve "*Fetavân'nevâzil*" kitaplarında, Ebu Zeyd ed-Debbûsî'nin (ö. 430) *el-Esrâr fî'l-fürû'*unda, Süğdî'nin (ö.461) *en-Nute'*inde, Serahsî'nin (ö. 483) *Mebûr*'unda, Ebu Yakup Yusuf b. Ali el-Curcânî'nin (ö.522 [?]) *Hizânetü'l-ekme'*inde, Alâuddin es-Semerkindî'nin (ö.539), *Tuhfetü'l-fukahâ'*sında ve Bedâî', Hidâye ve Fetâvâ-i Kâdihân gibi altıncı asırda telif edilmiş eserlerde de meseleye değinilmemiştir.

¹⁵ Hanefî mezhebi kitaplarında gecenin veya gündüzün aylarca sürdüğü yerlerde namazın hükmünün ne olacağı meselesi tartışılmamıştır. Konu genelde Bulgar ülkesi bağlamında ele alınmıştır.

¹⁶ Leknevî, kitabın 619'da vefat eden Muhammed b. Ahmed Zahiruddin el-Buhârî'ye de ait olabileceğine dair görüşleri nakleder. Bkz. Abdulhayy el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcîmi'l-Hanefiyye*, nşr. Ahmed ez-Zu'bi, Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1998, s. 204-206.

¹⁷ "وأفتى الشيخ الإمام الأجل برهان الدين الكبير في أهل بلد كما تغرب الشمس يطلع الفجر عليهم صلاة العشاء والصحيح أن لا ينوي القضاء لفقد وقت الأداء."

¹⁸ Tam ismi Abdulaziz b. Ömer b. Mâze olan Burhaneddin el-Kebir, Serahsî'ye öğrencilik, oğulları olan Sadruşşehîd Husâmeddin Ömer (ö. 536) ile Sadru'ssaîd Tâcuddin Ahmed'e (ö. ?) hocalık yapmıştır. Rivayet edildiğine göre Sultan Melikşâh'ın oğlu olan Sultan Sencer onu önemli bir görev için Buhara'ya göndermiş ve ona "Sadr" lakabını vermiştir. Hanefî mezhebinde bir başka fakih için kullanılmayan, es-Sadru'l-Mâdî, es-Sadru'l-Kebîr, Burhaneddin el-Kebir ve Burhanü'l-Eimme gibi lakaplar sadece onun için kullanılmıştır. Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye*, s. 166-167. Burhaneddin el-Kebir aynı zamanda *el-Muhîtu'l-burhânî* ve *Zehîra* gibi kitapların sahibi Burhâneddin Mahmud b. İbn Mâze'nin dedesidir. Mercânî, *Nâzûratu'l-hakk*, s. 342-343.

eda edecek kadar vakit oluşmadığı için namazı kılarken kazaya niyet edilmemesi gerektiğini de ilave etmiştir.¹⁹ Elimizdeki el-Fetâvâ'z-zahîriyye nüshasındaki ibarede dipnotta verildiği şekliyle “ليس” yoktur. Bununla birlikte bu fetvayı el-Muhîtu'l-Burhânî adlı kitabında nakleden Burhaneddin el-Kebir'in torunu Mahmûd b. Ahmed (ö. 616)²⁰ ve Fetâvâ-i Tâtarhâniyye sahibi Alâ b. Alâ ed-Dihlevî (ö. 786)²¹ ibareyi başında olumsuzluk ifade eden “ليس” edatı olduğu hâlde zikretmişlerdir. Buna göre fetvanın mefhumu tamamen değişmekte ve Burhaneddin el-Kebir ve el-Merğînânî namazın düşeceğini söylemiş olmaktadır. Mercânî ibarenin sahih şeklinde olumsuzluk edatı olan “ليس” edatının olmadığı ifade ederek, aksi nakillerin tahriften ibaret olduğunu iddia etmektedir.²² Nitekim sonraki dönemlerde meseleyi nakleden Hanefî kitaplarının namazın sakıt olmayacağı görüşünü Burhaneddin el-Kebir'e nispet etmeleri, Zahîruddin el-Merğînânî'ye ait elimizdeki nüsha ile Mercânî'nin dediklerini doğrulamaktadır.

Merğînânî'nin kendisinden nakilde bulunduğu Burhaneddin el-Kebir, Mercânî'nin ifadesiyle meşhur Hanefî fakihî Sadruşşehîd Husâmeddin'in (ö. 536) babasıdır. Bununla birlikte sonraki dönem Hanefî fıkıh kitaplarında kim olduğuna ve ne zaman yaşadığına değinilmeksizin konu hakkında yapılan tartışmalarda, kendisine daima referansta bulunulmuştur. Konu hakkındaki ikinci fetva ise Tahir b. Ahmed Abdurreşîd el-Buhârî'nin (ö. 542) Hulâsatu'l-fetâvâ adlı kitabında zikredilmiştir. Hulâsa sahibi “Şayet Güneş battıktan hemen sonra fecrin zuhur ettiği bir yerde iseler yatsı namazını kılmaları vacip olmaz.”²³ diyerek Bulgar ülkesi ve aynı koşulda yaşayan Müslümanlardan yatsı namazının düşeceğini ifade etmiştir.

Hanefî mezhebinde mutun-i erbaa diye bilinen; Burhânuşşerîa el-Mahbûbî'nin (ö. 673) “Vikâye'si, Mevsilî'nin (ö. 683) Muhtar'ı, İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694) Mecmau'l-bahreyn'i, ve Hâfuziddin en-Nesefî'nin (ö. 710) Kenz'inden konuya değinen tek kitap Kenz'dir. Yatsı namazının vaktinin

¹⁹ Ali b. Abdurrezzâk Zahîruddin el-Merğînânî, *el-Fetâvâ'z-zahîriyye*, Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa bl., no: 274, vr. 12a.

²⁰ Mahmûd b. Ahmed b. Mâze, *el-Muhîtu'l-burhânî fî fıkhi'n-Nu'mânî*, thk. Naim Ahmed Eşref, el-Meclisü'l-İlmî, Karaçi 2004, c. II, s. 6-7.

²¹ Alâ b. Alâ ed-Dihlevî, *el-Fetâvâ'i-tâtarhâniyye*, thk. Seccâd Hüseyin, Matbaatu meclisi dâiratu'n-Nu'maniyye, Haydarabâd ty., c. I, s. 404.

²² Mercânî, *Nâzûratu'l-hakk*, s. 347.

²³ “قلو كانوا في بلدة إذا غربت الشمس طلع الفجر لا يجب عليهم صلاة العشاء” Bkz. Tahir b. Ahmed Abdurreşîd el-Buhârî, *Hulâsatu'l-fetâvâ*, Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi bl., nr. 1107, vr. 20b.

oluşmadığı yerlerde namazın düşeceği kanaatinde olan Nesefî bu görüşü hem Kenz²⁴ hem de Vâfî adındaki metnine yazdığı Kâfî adlı kitabında zikretmiştir.²⁵ Mesele, mezhebin resmi ve esas görüşlerini yansıtan temel metinlerinden birinde ele alındıktan sonra Hanefî mezhebinde yazılmış metin ve şerhlerde, konuya yer verilmiş ve tartışılmıştır. Kenz şarihi Fahrüddin ez-Zeylâî (ö.743)²⁶, Molla Hüsrev (ö. 885)²⁷, İbrahim Halebî (ö. 956),²⁸ Şürunbulâlî (ö.1069),²⁹ Tahtâvî (ö.1231)³⁰ ve Meydânî (ö.1298)³¹ gibi fakihler Nesefî gibi düşünerek, vakit yoksa namaz da yoktur demişlerdir. Buna mukabil Burhaneddin el-Kebir, İbnü'l-Hümâm (ö. 861)³² ve Timurtâşî (ö. 1004) gibi fakihler ise vaktin oluşmaması sebebiyle namazın düşmeyeceğini savunmuşlardır.³³ İbn Âbidin (ö. 1252) ise her iki görüşün de mezhepte sahih kabul edildiğini ancak namazın sakıt olmayacağı görüşünün Şafî mezhebinde de benimsendiği için daha kuvvetli olduğunu ifade etmiştir.³⁴

²⁴ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed Hâfızuddin en-Nesefî, *Kenzü'd-dekâik*, (*Tebyînu'l-hakâik* şerhiyle beraber), el-Matbaatu'l-Emîriyye, Kahire 1313h., c. I, s. 81.

²⁵ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed Hâfızuddin en-Nesefî, *el-Kâfî şerhu'l-vâfî*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye bl., 581, I, vr. 24a.

²⁶ Osman b. Ali ez-Zeylâî, *Tebyînu'l-hakâik şerhu kenzü'd-dekâik*, el-Matbaatu'l-Emîriyye, Kahire 1313h., c. I, s. 81.

²⁷ Muhammed b. Ferâmüz Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hukkâm fi şerhi gururî'l-ahkâm*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1973, c. I, s. 52.

²⁸ Halebî bu konuyu hem *Mültekâ'l-ebhur* adlı kitabında hem de Kaşgârî'nin *Münyetü'l-musallî* adlı kitabına yazmış olduğu Haleb-i kebir diye bilinen *Gunyetü'l-mümtelî* adlı kitabında ele almıştır. Haleb-i kebir'de yatsı namazının vücubunun sakıt olmayacağını savunan İbnü'l-Hümâm'ın görüşlerini çürütmeye çalışarak meseleye geniş bir şekilde yer vermiştir. Bkz. İbrahim el-Halebi, *Mültekâ'l-ebhur (Mecmau'l-enhur şerhiyle birlikte)* Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1998, c. I, s. 106-107; *Gunyetü'l-mümtelî şerhü münyeti'l-musallî*, Dersaadât, İstanbul ty., s. 230-231.

²⁹ Hasan b. Ammâr eş-Şurunbulâlî, *Merâki'l-felâh şerhu nûri'l-izâh* (Tahtâvî haşiyesiyle), thk. Muhammed el-Hâlidî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 178-179.

³⁰ Tahtâvî, Bulgar ülkesinde yaz başında yaklaşık kırk gün Güneş'in 23 saat boyunca batmadığını gecenin sadece bir saat sürdüğünü belirterek bu malumattan haberdar olarak hükmünü vermiştir. Bkz. Ahmed b. Muhammed et-Tahtâvî, *Hâşiyetü't-tahtâvî alâ merâki'l-felâh*, thk. Muhammed el-Hâlidî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 178-179.

³¹ Abdulganî b. Tâlib el-Guneymî el-Meydânî, *el-Lubâb fi şerhi'l-kitâb*, nşr. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, Beyrut 2003, s. 73.

³² Kemâlüddin Muhammed b. Abdulvâhid İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, nşr. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003. c. I, s. 225-226.

³³ Mercânî, bu fakihlere ismi pek duyulmamış muhtemelen kendi bölgesinden olan pek çok fakihin ismini daha ilave eder. *Nâzûratu'l-hakk*, s. 418-420.

³⁴ Muhammed Emin İbn Âbidin, *Reddül-muhtâr*, thk. Muhammed Subhî Hallâk-Âmir Hüseyin, Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrut trz., c. II, s. 18-22.

Meseleyi konuyla ilgili olarak yazmış olduğu “Nâzuratu’l-hakk fi fardiyyeti’l-işâi ve in lem yeğibi’ş-şafak” adlı konuyla ilgili yazmış olduğu müstakil kitabında ele alan Mercânî, sorunu birebir yaşayan bir fakih olarak en ince ayrıntılarıyla tartışmış, namazın vücubiyetinin sakıt olduğu görüşünün kendilerine nispet edilen fakihleri ve bu nispeti sorgulamıştır.³⁵ Mercânî, Abbâsî heyetinin Bulgar ülkesine gelip orada yaklaşık olarak bir yıl kaldıklarını belirterek, heyetin yatsı vakti girmeden fecrin zuhur ettiğini müşahede ettiklerini, içinde fıkıh âlimleri, idareciler ve mühendisler bulunmasına rağmen onlardan hiçbirinin, vakit oluşmadığı gerekçesiyle yatsı namazının sakıt olacağını söylemediklerini ifade etmiştir.³⁶ Anlaşıldığı kadarıyla Mercânî, vaktin oluşmaması sebebiyle namazın sakıt olacağı tezine karşı savunduğu görüşünü, hicri 5. asrın ortalarına kadar süregelen ümme-

³⁵ Mercânî, namazın sakıt olacağına dair görüşün Halvânî, Bakkâli ve Zahiruddîn el-Merğînânî’ye nispetinin -pek çok kitapta zikredilmiş olsa bile- tevâtürle nakledilmesi gerektiği hâlde isnattan hali olması ve bir delile dayanmaması sebebiyle sahih olmadığını ifade etmiş, onları duyulan hüsnüzannın bu görüşün onlara nispet edilmesini tecviz etmediğini belirtmiştir. Mercânî, *Nâzuratu’l-hakk*, s. 378-379.

Muhammed Hamîdullah, Kâtip Çelebî’nin “*el-İlmâmu’l-mukaddes mine’l-feydi’l-akdes*” kitabında kutup bölgelerinde namaz vakitleri ile ilgili görüşlerini naklederken, Bakkâli ve Halvânî’ye nispet edilen bu görüşü tespit edebilmek için Halvânî’nin Ayasofya kütüphanesinde yazması bulunan el-Mebsût adlı kitabına müracaat ettiğini ancak konuyla alakalı bir şeye rastlamadığını ifade eder. Hamîdullah bu ve bir sonraki dipnotta izah edileceği üzere Halvânî ile Bakkâli’nin muasır olmadığı gerekçesinden yola çıkarak Mercânî’nin dediği gibi bu iki fakihe yapılan nispetin aslı olmadığı sonucuna varmıştır. Hamîdullah, “*Ârâu Kâtip Çelebî fi ba’di mesâilî’l-fikhiyye*”, s. 158-159.

³⁶ Mercânî’nin konu hakkında söyledikleri özetle şöyledir: “Bulgarlılardan ilk Müslüman olanlar vaktin oluşmaması sebebiyle namazın düşüp düşmeyeceği meselesini nasıl oldu da heyete sormadı. Hâlbuki bu mesele onlar için gayet önemliydi. İslam’a yeni girmişlerdi ve İslam’ın hayatın her alanıyla ilgili hükümlerinin neler olduğunu öğreniyorlardı. Nitekim vaktin oluşmaması sebebiyle yatsının düşeceğini söyleyen Bakkâli ve Halvânî’den önce onlar içinde Abdulhayy b. Abdusselam, babası Abdusselam b. Yusuf gibi fakihler de yetişmişti. Haydi, onlar içinde fetva vermeye ehliyeti olan bir âlimin yetişmediğini varsayalım o hâlde ticaret ehli oldukları için sık sık yapmış olduğu seyahatlerinde diğer İslam şehirlerinde bulunan fakihlere bu meseleyi neden sormadılar? O bölge halkını bu denli ilgilendiren ve hükmünün öğrenilmesine şiddetle ihtiyaç bulunan bu mesele hakkında Bakkâli ve Halvânî’nin (ö. 452) döneminden önce kitaplarda hiçbir malumat yoktur. Bilindiği gibi ilk dönem fakihleri bırakın Yüce Allah’ın bölge ayrımı yapmadan her bir Müslüman üzerine farz kıldığı en büyük ibadet olan namaz konusunu ihmal etmeyi, insanları ilgilendiren küçük veya büyük her bir meselede fetvanın ne olduğunu bildirmişlerdir. Bu durumda böylesine büyük bir meseleyi nasıl ele almamışlar ve ihmal etmişlerdir!” Mercânî, *Nâzuratu’l-hakk*, s. 388

tin ameline³⁷ dayandırmıştır.³⁸

Meselenin özellikle de sekizinci asırda fıkıh kitaplarında tartışılmaya başlamasından itibaren fakihlerin genellikle vakti oluşmayan namazın sakıt olacağı görüşüne meylettikleri ve buna göre fetva verdikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte günümüzde bazı Müslüman cemaatler müstesna, uygulamanın bu görüşe göre olmadığı gözlenmektedir.

Yukarı enlemlerde namaz ve oruç vakitleri ile ilgili Hanefî mezhebi dışındaki diğer mezheplerin kitaplarına müracaat edildiğinde, tespit edildiği kadarıyla mesele hakkında kendisine görüş nispet edilen ilk fakihin İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (ö. 478) babası ve aynı zamanda hocası olan Ebu Muhammed el-Cüveynî (ö. 434) olduğu görülmektedir. Malikî fakihlerinden olan Karâfî (ö. 684) ibadet vakitleri ve vakitlere müteallık usul konularını ele aldığı "el-Yevâkit fi ahkâmi'l-mevâkit" adlı kitabında Cüveynî'ye henüz şafak batmadan fecrin zuhur ettiği bölgelerde akşam ve yatsı namazının hükmünün sorulduğunu Cüveynî'nin de cevaben, kendilerine en yakın bölgeye göre vaktin tespit edilerek namazların kılınacağına dair fetva

³⁷ Haddizatında özellikle de Hanefî kitaplarına başvurulduğunda hakkında özel bir nas olmayan pek çok hükmün meşruiyetinin, âlimlerin karşı çıkmadığı ümmetin ameline dayandırıldığı görülür. Bu şekilde oluşan teamül bir yönüyle, ümmetin yanılmazlığı esasına dayanan sukut-i icma mesabesinde görülmüş, kıyas/genel kural ile çatışması hâlinde kıyas terk edilerek teamül ile amel edilmiştir. Özellikle de sahabe döneminde ortaya konan bir görüşün karşısında muhalif bir görüş çıkmamışsa, fakihler hükmü "Bu hüküm, sahabe huzurunda verilmiş ve karşı çıkan da olmamıştır. Dolayısıyla icma hâline gelmiştir." *وكان ذلك بمشهاد من الصحابة من غير تكبير فكان إجماعاً* Bkz. Mevsilî, *el-İhtiyâr*, c. I, s. 327, c. I, s. 299, c. I, s. 370. Örnek kabilinden olarak; Harem sınırları içinde insanlar tarafından ekilen ve biçilen ya da insanların ettikleri cinsten olan bitkilerin kopartılmasının caiz oluşu, bu fillin Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar muhalif bir ses olmadan yapılıyor olmasına bağlanmıştır. Mevsilî, *İhtiyâr*, c. I, s. 515-516; İstisnâ akdinin genel kurala aykırı olmasına rağmen caiz sayılması, bu akdin bir inkârla karşılaşmadan sahabe devrinden itibaren teamül hâline getirilmesine dayandırılmıştır. Mevsilî, *İhtiyâr*, c. II, s. 94; Vekâlet, kefâlet ve şirket akitlerinin meşruiyeti Mevsilî, *İhtiyâr*, c. II, s. 380, 402, 438-439; Üzerinde nişan kabilinden ipeğin bulunduğu kumaşın erkek için caiz oluşu, hamama girme, yüzük kaşı üzerine lafzatullah ve Allah'ın isimlerini yazma, hayvanları içdiş etme vb. pek çok hüküm âlimler tarafından herhangi bir inkârla karşılaşmadan oluşan teamüle dayandırılarak caiz kabul edilmiştir. Mevsilî, *İhtiyâr*, c. IV, s. 123, 153, 126, 158.

³⁸ Mercânî'nin, savunduğu görüşte dayandığı tek delil elbette bu değildir. Bunun yanında vakitlerin namazın gerçek sebebi olmadığını, namazın ve diğer ibadetlerin gerçek sebebinin Allah'ın, kullarına olan kesintisiz nimetleri olduğunu ve vakitlerin sadece bu nimetler için birer kap kılındığını, buna binaen de vakitler oluşmasa da nimetlerin devam ettiği için namazın hiçbir zaman sakıt olmayacağını delil olarak zikretmiştir. *Nâzûratu'l-hakk*, s. 320-325, 332-334, 347, 348, 363-365. Ömer Nasuhi Bilmen hoca da benzer gerekçelerle vaktin oluşmaması sebebiyle namazın sakıt olmayacağını ifade etmektedir. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1986, s. 105-106.

verdiğini nakleder.³⁹ Karâfi'nin Cüveynî'ye nispet ettiği bu görüşe İmamü'l-Harameyn'in (ö. 478) önemli eseri Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezhep'te rastlanamamıştır. Bununla birlikte İmam Nevevî'den (ö. 676) itibaren sonraki Şafîî kitapları, konuya değinmiş ve bu gibi bölgelerde, vaktin oluştuğu en yakın bölgeye takdir-i nisbi yapılarak namazların kılınması gerektiğine hükmetmişlerdir.⁴⁰

Meseleyi modern ilmin ulaştığı verilere en yakın bir şekilde ele alan âlim, fıkıhçılığı yanında coğrafya ve astronomi alanında da uzmanlığı ile tanınan Karâfi (ö. 684) dir. Karâfi, yukarıda söz edilen “el-Yevâkit fî ahkâmi'l-mevâkit” adlı kitabında nadirat kabilinden vaki olan meseleleri zikrederken Buhara fakihlerinin verdiği bir fetvadan bahseder. Fetvaya konu olan soru ve verilen cevap şöyledir: “Soru: ‘Ramazan ayı geldi. Burada gecenin uzunluğu sadece bir saatin üçte biri kadardır. İftar etmekle meşgul olsak akşam ve yatsı namazını kılmadan fecir doğacak, namazla uğraşsak iftar edemeyeceğiz. Hangisi ile başlayalım?’ Cevap: ‘İftar edin ve namazı sonra kılın. Zira hastadan abdest alma, namazın rükunları ve oruç gibi mükellefiyetlerin düşmesi örneklerinde görüldüğü üzere bedeninin maslahatı ibadetlerden önce gelir.’”

Karâfi, naklettiği fetva ile ilgili şu önemli değerlendirmeleri yapar: “Fetvada söz konusu edilen durum mümkün olup 60° ve üzeri enlemlerde vaki olur.⁴¹ “el-Mihâdu'l-mevdû ve's-sakfi'l-merfû” adlı coğrafya kitabımda da izah ettiğim üzere gece ve gündüzden her birinin sadece yarım saate düştüğü yerler olduğu gibi altı ayı aşığı yerler de vardır. Bu sebeple verilen fetva sahihtir ve vakiya uygundur. Bununla birlikte Ramazan ile alakalı fet-

³⁹ Şihâbuddin Ahmed b. İdris el-Karâfi, *el-Yevâkit fî ahkâmi'l-mevâkit*, nşr. Celâl Ali el-Cihânî, Dâru'n-Nur, Amman 2014, s. 123.

⁴⁰ Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb*, thk. Muhammed Necîb el-Mutiî, Mektebetü'l-İrşâd, Cidde ty., c. III, s. 49; *Ravdâtu't-tâlibîn*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavved, Dâru Âlemi'l-Kutub, Riyad 2003, c. I, s. 292-293; Zekeriyya b. Muhammed el-Ensârî, *Esnâ'l-metâlib şerhu ravdu't-tâlib*, Dâru'l-Kitab el-İslâmî, yy. ty., c. I, s. 117; Şihâbuddin Ahmed b. Hacer el-Heytemî, *Tuhfetu'l-muhtâc bi şerhi'l-minhâc* (Şirvânî ve Abbâdî haşiyeleri ile), Matbaatu Mustafa Muhammed, Mısır ty., c. I, s. 421, 424; Muhammed b. Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ mâ'rifeti meâni elfâzi'l-minhâc*, nşr. Cevbelî eş-Şafîî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2004, c. I, s. 173; Şemsüddîn Ahmed b. Hamza er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc* (Şebrâmellisî ve Raşîdî haşiyeleri ile), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. I, s. 369-370.

⁴¹ Karâfi'nin bahsettiği yere örnek olarak İsveç'in 67° enleminde yer alan Kiruna kentini örnek verebiliriz. Bu kentte 12 Haziran günü Güneş 00: 29'da batmakta ve 00:50'de doğmaktadır. Buna göre Güneş'in batışı ile doğuşu arasından zaman farkı sadece 21 dakikadır.

vaya konu olan bu durum tüm senelerde meydana gelmeyip bazı senelere denk gelir.”⁴² Karâfîden sonra gelen Mâlikî fakihleri bu konuda genellikle Karâfî’yi takip etmişler⁴³ ve onun, oruç süresinin 23 saati aştığı günlerde gündüzün tamamının oruçlu geçirilmesi gerektiğine dair verilen fetvanın tashih edilmesi hususunda farklı bir yorumda bulunmamışlardır. Bu bilgi, Mâlikî fakihlerinin 7. Asırdan itibaren yerkürede gündüzün 23 saati aştığı yerlerin varlığından haberdar olduklarını göstermesinin yanında bu sürenin tamamının oruçlu olarak geçirilmesi gerektiği noktasında da Karafî ile aynı kanaatte olduklarını da göstermektedir.

Vaktin oluşmadığı yerlerde vakte bağlı olan ibadetlerin nasıl yerine getirileceği konusu kimi hadis şerhlerinde de yer almıştır. Hadis âlimleri meseleyi genellikle Müslim (ö. 261) ve diğer bazı muhaddislerin Nevvâs b. Sem’an’ın rivayet ettiği Deccal hadisi bağlamında ele almışlardır. Bu hadiste “Hz. Peygamber, Deccâl’in yeryüzünde kırk gün kalacağını, kırk günden bir günün bir sene; diğer bir günün bir ay ve başka bir günün de bir hafta kadar süreceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine sahabenin “Bir sene kadar süreceğin de beş vakit namaz yeterli olacak mı?” şeklindeki sorularına “Hayır siz ona göre takdir yapınız.” şeklinde cevap vermiştir.”⁴⁴ Bu hadis bağlamında bir günün bir sene kadar uzun olduğu dönemde namazın hangi vakitlerde kılınacağına değinen Nevevî (ö. 676) özetle şöyle demektedir: “Bu hüküm Kâdî İyâz’ın (ö. 544) dediği gibi Şeriat sahibi olan Hz. Peygamber’in bugüne özgü olarak koymuş olduğu özel bir hükümdür. Şayet bu hadis olmasaydı ve hüküm içtihadımıza bırakılsaydı, diğer günlerde olduğu gibi sadece bir günlük beş vakit namaz kılmakla yetinirdik.”⁴⁵ diyerek namaz va-

⁴² Şihâbuddin Ahmed b. İdris el-Karâfî, *el-Yevâkit fi ahkâmî’l-mevâkit*, nşr. Celâl Ali el-Cihânî, Dâru’n-Nur, Amman 2014, s. 122.

⁴³ Örnek olarak bkz. Şemsuddin Muhammed b. Muhammed Hattâb, *Mevâhibu’l-celîl şerhu muhtasari Halîl*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1992, c. I, s. 388.

⁴⁴ Ahmed, *Müsned*, c. XXIX, s. 173 (Hadis no: 17629); Müslim, “Fiten”, 110; İbn Mâce, “Ebvâbü’l-fiten”, 33, Ebu Dâvûd, “Melâhim”, 14; Tirmizî, “Ebvâbü’l-fiten”, 59.

⁴⁵ Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Müslim b. Haccâc*, Dâru’l-Menâr, Kahire 2003, c. XVIII, s. 382. Nevevîden sonra gelen hadis şarihleri genel olarak onun görüşlerini nakletmekle yetinmiştir. Örnek olarak bkz. Nâsüriddin, Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Tuhfetü’l-ibrâr şerhu mesâbihü’s-sünne*, thk. Nureddin Tâlib b Vizâratü’l-Evkâf el-Kuveytiyye, Kuveyt 2012, c. III, s. 360; Ali b.Sultan el-Kârî, *Mirkâtü’l-mefâtih ve mişkâtü’l-mesâbih*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 2002, c. VIII, s. 3460; Ebu’l-Alâ Muhammed el-Mübârekfûrî, *Tuhvetü’l-ahvezî bi şerhi câmi’i’t-Tirmizî*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut c. VI, s. 415; Muhammed Takî Osmânî, *Tekmiletü fethi’l-mülhim*, Dâru İhyâi’t-Turasi’l-Arabî, Beyrut 2006, c. VI, s. 293-300.

kitlerinin takdir edilerek kılınacağını açıklamıştır.⁴⁶

Vakti oluşmayan namazın farziyetinin düşüp düşmediği ile alakalı yukarıda naklettiğimiz görüşleri birlikte değerlendirdiğimizde Şâfiî ve Mâlikî fakihleri ile Hanefî mezhebinden bir kısım fakihlerin namazın sakıt olmayacağı görüşünü paylaştıklarını görmekteyiz. Bu görüşe mukabil Hanefî mezhebinde özellikle de 8. asrın başlarından itibaren aksi yönde fetvalar verilmeye başlanmış ve bu kanaat giderek yaygınlaşmıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Hanefî fakihleri meseleyi sadece yatsı ve vitir namazı bağlamında ele almış, İbn Âbidîn bu iki namaza sabah namazını da eklemiştir. Bu fetvanın esasını, namazın vücup sebebinin vakit olduğu, vaktin bulunmaması hâlinde namazın olmayacağı gerekçesi teşkil etmektedir. Bu gerekçenin ve varılan sonucun fikhî bakımdan gayet değerli olduğunu kabul etmekle birlikte şu sonuçları doğuracağı da unutulmamalıdır:

1. 66° enleminden sonra yılın bazı günlerinde Güneş batmamaktadır. Akşam namazının vakti Güneş'in batması ile girdiği için bu görüşe göre vakti oluşmadığından akşam namazının farziyeti de düşecektir.

2. Kuzey yarımkürede kışın enlemine göre artıp eksilse de Güneş'in uzun süre doğmadığı günler bulunmaktadır. Bu görüşe binaen, bu günlerde vakitleri oluşmadığı için beş vakit namazın tamamı düşeceği gibi İslam'ın şartlarından olan ve bu sebeple de cemaatle kılınması şart sayılan cuma namazı ve bayram namazından da söz edilemeyecektir. Aynı şekilde kurban bayramının ilk günü fecrin zuhuru ile vacip hâle gelen kurban, fecir oluşmadığı için vacip olmaktan çıkacaktır.

3. Şu an için Müslüman astronomlar uzaya çıkmadığı için faraziye kabîlinden sayılsa da Ay'da sadece Güneş'in doğuşu ve batışı söz konusu olduğu için akşam namazı hariç diğer namazlar düşecek, namaz vakitlerinin hiçbiri oluşmadığı için uzay istasyonlarında çalışan astronomlar da beş vakit namaz ile mükellef olmayacaktır.

⁴⁶ Meseleyi aynı hadis bağlamında değerlendiren Suyûtî (ö. 911), kıyamet öncesinde meydana gelecek bu büyük değişikliğin; namaz, oruç, mesh müddeti vb. konulardaki etkisi ile ilgili pek çok muhtemel problemi soru şeklinde gündeme getirmiş ve bunlara cevap vermeye çalışmıştır. Konumuz olan oruçla alakalı olarak, bir günü bir sene gibi sürecek günde bir gündüz miktarı kadar hesapla oruç tutulacağını ifade etmiştir. Abdurrahman b. Ebu Bekr Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Hâvî li'l-fetvâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1982, c. I, s. 29-32.

Vakti oluşmadığı için yatsı ve vitir namazının farzîyetinin sakıt olacağını savunan fakihlerin, tutarlılık adına yukarıda maddeler hâlinde zikredilen sonuçları da kabul etmesi gerekmektedir.⁴⁷ Söz konusu hükmün doğurduğu zorunlu sonuçları dikkate aldığımızda cumhurun görüşünün daha isabetli olduğu görülecektir. İbnü'l-Hüman'ın da ifade ettiği gibi vakit, her ne kadar namazın sebebi sayılsa da namazın gerçek sebebi Allah'ın emri ve onun kullarına bağışladığı nimetlerdir. Nimetlere zarf kılınan vakit oluşmasa da nimetlerin varlığı devam edeceği için gerçek sebep daima vardır.⁴⁸ Buna binaen münime şükrün en ideal örneği olan namazın, vaktin oluşmaması gerekçesine dayanarak düştüğünü söylemek isabetli değildir. Ayrıca vaktin oluşmaması sebebiyle namazın sakıt olmayacağını savunanların istidlal ettiği Deccâl hadisindeki “takdir ediniz (اقدرُوا)” ifadesi, kanaatimizce vaktin oluşmadığı durumlarda namazın düşmeyeceğine açıkça delalet etmektedir.

2. Yukarı Enlemlerde Orucun Farzîyeti ve Tartışmanın Tarihi Boyutu

Yukarıda fıkıh kitaplarından naklettiğimiz görüşler genel itibarıyla vaktin oluşmadığı yerlerde yatsı, vitir ve sabah namazlarının sakıt olup olmayacağı, sakıt olmayacaksa bu durumda nasıl kılınacağı ile alakalıdır. Görüldüğü üzere meselenin oruç ile ilgili tarafı tartışmaya dâhil edilmemiştir. İbn Âbidîn, fıkıh kitaplarında meselenin oruçla alakalı tarafına değinilmemesinin temel sebebini şöyle açıklar: “Kimi bölgelerde namazın farzîyetinin düşeceğine hükmedenler bu hükmü, namazının sebebinin vakit olduğu, sebebin bulunmaması hâlinde namazın da vacip olmadığı gerekçesine dayandırmışlardır. Orucun sebebi, Ramazan ayının bir cüzünde hazır bulunmak ve her bir günde fecrin doğmasıdır. Sebep mevcut olduğu için orucun farz olmadığını söylemek mümkün değildir.”⁴⁹ İbn Âbidîn bu ifadeleriyle, meselenin oruca müteallık tarafı ile ilgili önemli bir adım atmışsa da fecrin zühur etmediği yerlerde orucun hükmü ile ilgili bir şey söylememiştir. Ancak onun bu sözlerinden, sebebin yokluğu ile namazın farz olmayacağı görüşünü benimseyenlerin, tutarlılığı sağlamak açısından fecrin oluşmadığı yerlerde orucun da farz olmayacağı görüşünde olacakları sonucunu çıkartmak mümkündür. Aynı şekilde bu görüşün bir devamı olarak Ramazan hilalinin

⁴⁷ Bu hükmün oruç ile alakalı tarafına aşağıda özel olarak değinilecektir.

⁴⁸ İbnü'l-Hüman, *Fethu'l-kadır*, c. I, s. 225-226.

⁴⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, c. II, s. 23.

doğması ve fecrin zuhuru gibi hadiselerin yokluğu sebebiyle uzayda orucun farziyetinden de söz edilemeyecektir. Sebebin oluşmamasına binaen o sebebe bağlanan namazın vacip olmadığına hükmeden Hanefî fakihlerinin bu görüşleri, tabii olarak oruç hakkında da aynı şeyi söylemelerini gerektirebilmektedir. Ancak burada “sâkite söz isnat edilmez.”, “lâzım-ı mezhep, mezhep değildir.” kurallarına binaen söz konusu meselede Hanefî fakihleri taraf kabul edilemeyerek, benzer bir gerekçe ile Güneş’in batmadığı yerlerde orucun farz olmadığını savunan Kazanlı âlim Musa Cârullah Bigiyef’in⁵⁰ (ö.1949) görüşleri ele alınarak tartışılacaktır.

Geçen asrın büyük müfekkirlere sayılan Bigiyef, uzun günlerde, meşakkatli durumlarda oruç meselesini ele aldığı Uzun Günlerde Oruç adlı kitabında farklı bir görüş öne sürerek Güneş’in batmadığı bölgelerde Ramazan orucunun farz olmadığını iddia etmiştir.⁵¹ Ona göre sefer esnasında bulunabilecek en küçük meşakkatleri bile hesaba katan ve kullarına Ramazan günlerini tehir eden Şâri-i Hakim, gündüzleri, haftalar ve aylar kadar uzun süren yerlerde Ramazanı elbette vacip kılmaz.⁵² Bigiyef, kitabının başka bir yerinde Kâtip Çelebî’nin “Cihannüma” adlı eseri ile İbrahim Hakkî’nin “Marifetname” adlı eserinde ele aldığı üç problemlili meseleden; kutuplarda ve civarlarında oruç ile ilgili üçüncü mesele hakkında, bu meselelerin gayet önemli olduğunu ama cevabı bulunamayacak kadar müşkül olmadığını ifade etmiştir. Ona göre Kur’an-ı Kerim’in açık ifadesine binaen o yerlerde oruç hiçbir vakit farz değildir. Zira oruç yalnız sayılı günlerde, yani

⁵⁰ Musa Cârullah yukarıda sözünü ettiğimiz 55° enleminde yer alan Kazanlıdır. Bu nedenle vaktin oluşmadığı bölgelerden ancak kulaktan duymak suretiyle haberdar olan fakihlerden farklı olarak vakiyi, bilen ve yaşayan bir âlim olarak ele almıştır. Hatta bu kitabı telif etmeden önce ilkinde Güneş’in batmadığı bölgelerden Finlandiya’nın 66° 26 dakika kuzey enleminde bulunan Avasakse dağına seyahat etmiş, ikinci defasında ise yine 66° derece 30 dakika kuzey enleminde bulunan ve haziranın onu ile yirmisi arasında Güneş’in batmadığı Ruvaemi köyüne gitmiştir. Bigiyef bu seyahatlerini “Bizim bu seyahatimiz şafak kaybolmayan günlerde yatsı namazı hakkında değil, bilakis akşam, yatsı ve sabah namazları olmak üzere üç vakit namaz hakkında içtihat seyahati olacak.” sözleri ile tavsif etmiştir. Bkz. Musa Cârullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, sadeleştiren: Yusuf Uralgiray, Ankara 1975, s. 62-71.

⁵¹ Bigiyef, mezkur kitabında kasıtlı olarak oruç bozmanın kefareti olmadığını savunmaktadır. Yine Muhyiddin b. Arabî’nin (ö.638) *el-Futûhâtu’l-mekkiyye* adlı kitabından, kasıtlı olarak bozulan orucun kazasının olmayacağı, bunun yerine ihmal edilen farzların tamamlaması için nafil oruç tutulması gerektiğine dair görüşü naklederek “Bizim görüşümüz de budur.” demek suretiyle orucun kazasının da olmayacağı yönünde görüş belirtmiştir. Söz konusu görüşler için bkz. Bigiyef, *a.g.e.*, s. 213-225.

⁵² Bigiyef, *a.g.e.*, s. 103.

farkları yok gibi mutedil, sayısı az gündüzlerde farz kılınmıştır. Yılı bir gündüz ve bir geceden ibaret olan kutuplarda yahut gündüzle geceleri, haftalar ve aylar kadar devam eden soğuk bölgelerde “sayılı günler (أيام معدودات)” bulunmamak cihetiyle, o yerlerde ikamet eden insanlar, orucun hitabından, mekânda bulunan bir hususiyet cihetiyle elbette istisna kılınmış olur. Bigiyef, gündüzleri haftalar ve aylar kadar uzun olan yerlerde “Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun.”⁵³ ayetindeki “gece (ليل), fecir (فجر), şafağın aydınlığı (خيط أبيض) gecenin karanlığı (خيط أسود)” gibi hitapların bulunmadığını, bu hitapların gündüzleri ve geceleri biri diğerinin arkasından alelade olarak gelir gider yerlere mahsus olduğunu ifade ederek yukarıdaki görüşünü destekler.⁵⁴

Bigiyef, Güneş’in doğup battığı ancak gündüzlerin mutedil bölgelere göre daha uzun sürdüğü bölgelerdeki orucun hükmü hakkında özel bir değerlendirme yapmamıştır. Ancak oruç farzasına nispetle insanlar için yaptığı şu üçlü taksim bu hususu açıklar niteliktedir:

1. Zahmetsiz ve meşakkatsiz olarak orucu eda edebilen sınıf ki bu birinci sınıfın her birisine, her bir hâlde, oruç farz olur.
2. Takatleri olan sınıf, yani meşakkatle ve güçlük de olsa orucu tutabilenler sınıfı. Bu sınıf, oruç tutar ise serbesttir. Tutmaz ise fidye verir.
3. Takatleri olmayan sınıf; bu sınıftan hiçbiri, oruç tutmakla mükellef değildir. Binaenaleyh bu sınıf insanlara fidye vermek de vacip olmaz.⁵⁵

Bu taksime göre gündüz süresi mutedil bölgelere göre daha uzun olan ve orucun ancak büyük bir meşakkate katlanılarak tutulabildiği yerlerde yaşayanlar, fidye vererek oruç yükümlülüğünden kurtulabilirler.

⁵³ Bakara, 2/187.

⁵⁴ Bigiyef, a.g.e., s. 114.

⁵⁵ Bigiyef söz konusu taksimi Bakara 184. ayetindeki “وعلى الذين يطيقونه فدية طعام مسكين” cümlesine istinat ettirmiştir. Ona göre ayet-i kerimedeki mezkur cümle; “Orucu takatle, yani yalnız güçlük ve zahmetle eda edebilenlere oruç vacip değil, bilakis oruç bedelinde fidye vacip olur.” anlamındadır. Bigiyef, müfessirlerin يطيقونه kelimesinin önünde nefyi harfi takdir ederek ayeti “oruca gücü yetmeyenler” şeklinde yorumlamalarını tahrif olarak nitelemiş, bu ayetin bir sonraki ayet ile neshedildiği iddialarını da şiddetle reddetmiştir. Bkz. Bigiyef, a.g.e., s. 123-129. Söz konusu ayetin mensûh kabul edenler arasında Taberî (ö. 310), Cassâs (ö. 370), Zemahşeri (ö. 538), Kurtubi (ö. 671) ve Beydâvi (ö. 685) ve Neseî’yi saymak mümkündür.

Bigiyef'in yukarıda nakledilen görüşleri ile ilgili şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür. Bigiyef, Güneş'in -bölgeye göre farklılık arz etse de batmadığı veya doğmadığı bölgelerde orucun farz olmadığını iki temel esasa dayandırmıştır. Bunlardan birincisine göre mevkiin iktizası, yani coğrafi şartlar orucun farz olmasına manidir. Zira gündüzle geceleri, haftalar ve aylar kadar devam eden soğuk bölgelerde “sayılı günler (أيام معدودات)” bulunmadığı gibi oruçlu geçirilecek süreyi tayin eden ayetteki “gece (ليل), fecir (فجر), şafağın aydınlığı (خيطة أبيض) gecenin karanlığı (خيطة أسود)” gibi hitaplar da bulunmamaktadır.⁵⁶ Bu gerekçeden anlaşıldığı üzere, ona göre orucun farz kılınmasının sebebi; mutedil bölgelerde var olduğu şekliyle Güneş'in doğuyor ve batıyor olmasıyla, şafağın aydınlığı ve gecenin karanlığının meydana geliyor olması, daha özet bir ifadeyle vakittir. Dolayısıyla söz konusu alametlerin bulunmadığı, yani sebebin oluşmadığı bölgelerde oruç farz değildir. Bu anlamda Bigiyef'in dayandığı gerekçeler ile şafağın batmaması sebebiyle yatsı namazının farz olmadığına hükmeden fakihlerin gerekçeleri örtüşmektedir. Ancak Bigiyef, kitabının farklı yerlerinde ibadetlerin gerçek sebebinin vakit olmadığını, ibadetlerin gerçek sebebinin, tazimi ulûhiyet, nimete şükür ve tehzib-i insaniyet olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷ Hatta vaktin oluşmaması sebebiyle namazın sakıt olacağını söyleyen fakihleri de şiddetle eleştirmiştir.⁵⁸ Bununla birlikte kutup ve kutup bölgelerine yakın yerlerde orucun farz olmadığı yönünde zikrettiği gerekçeler ile ibadetlerin vakit ile ilişkisi hususunda zikrettikleri arasında bir çelişkinin olduğu aşikârdır. Bu çelişkinin giderilmesi için ya kutup bölgesi de dâhil yerkürenin ve hatta yerküre dışında kalan yerlerde orucun farz olduğu kabul edilmeli ya da “tarafeyin-nehâr (طرفي النهار)”, “zülefem mine'l-leyl (زلفا من الليل)”⁵⁹ gibi alametler⁶⁰ olmadığı için namazın da farz olmadığı söylenmelidir. Nitekim Bigiyef, vakit ile namaz arasındaki ilişkiyi izah ettiği bir

⁵⁶ Bigiyef, *a.g.e.*, s. 114-115.

⁵⁷ Bigiyef, *a.g.e.*, s. 78.

⁵⁸ Söz konusu eleştirilerinden birisinde şöyle demektedir: “Ben hatta hayat ve ışık kaynağı olan Güneşe ibadet eden ‘vahşileri’ tasvip ederim. Yahut hiç olmazsa tasvip etme yoluna gidebilirim. Fakat şafak kaybolmayan gecelerde yatsı namazı üzerinde ihtilaf eden ‘İslam hukukçularını’ veya öyle gecelerde seccadesi üzerine oturmuş da Allah’ına secde etmekten geri duran gafilleri tasvip edemem.” Bigiyef, *a.g.e.*, s. 73, 94.

⁵⁹ Hûd, 11/114. “gündüzün iki tarafı”, “gecenin gündüze yakın vakitleri”

⁶⁰ Aynı husus namaz için tayin edilen vakitleri muhtevi diğer ayet-i kerimelerde zikredilen alametler için de geçerlidir. Bkz. Tâ-hâ, 20/130; Hûd, 11/17-18.

yerde, vaktin, namazın hakiki sebebi olduğu kabul edilse bile namazın vü-cubuna sebep olan vaktin her hâlükârda var olduğunu ifade etmiş, vaktin tahakkuku için Güneş'in batması veya doğması gibi itibari durumların tahakkuk etmesinin gerekli olmadığını söylemiştir. Ona göre yeryüzünde gurup ve tulu (Güneş'in batması ve doğması) bulunmayan yerler var ise de 24 saatten ibaret devresi⁶¹ olmayan yer bulunmaz. Kutupta da olsa ekvator da olsa günlük hareketten ibaret devre, 24 saattir. O hâlde tulu ve gurup gibi tabii hâller nedeniyle devre her yerde gece ve gündüzlere taksim kılınmaz ise de devre, her yerde hiç olmazsa adi ve ictimâî hâller sebebiyle sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı gibi kısımlara elbette taksim kılınır ve her yerde ve her devrede beş namaz vakti tespit edilir. Bigiyef'in bu ifadeleri, vakitlerin oluşmadığı yerlerde namazın takdir edilerek kılınması gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü örnek olarak akşam, yatsı ve sabah namazı vakitlerinin oluşmadığı yerlerde bu namazların kılınmasının farz olduğu kabul ediliyorsa, onlardan her biri için muayyen bir vakit tespit edilmesi gerekecektir ki bunu takdir veya farklı bir isimle anmak hakikati değiştirmez. Ancak Bigiyef, namaz için esas aldığı kriter ve ulaştığı sonuçları oruç ibadetinde ihmal etmiş, kutup bölgelerinde orucun farz olduğunu düşünen ve oruçlu geçirilecek süreyi de takdir ederek tespit etmeye çalışan fakihleri eleştirmiştir. Hâlbuki fakihler bu meselede Bigiyef'e göre daha tutarlı gözükmektedir.

Bigiyef'in, kutup ve civarı bölgelerde orucun farz olmadığı görüşünü dayandırdığı ikinci temel esas, bu bölge insanların oruç ibadetinin sağlayacağı pratik faydalara ihtiyaç duymamasıdır. Nitekim o, kutup ve civarı bölgelerde orucun farz olmadığını ifade ettikten sonra bunun hikmeti bağlamında şu değerlendirmeyi yapar: "Havanın ve iklimin tesiriyle oruç gibi şer'î tedbirlere ihtiyaç göstermemiş olsa gerek, dedim. Yani soğuk coğrafyaların soğuk bölgelerinde ve havalarında ömür süren insanların iradelerini ve ahlaklarını oruç gibi şer'î tedbirlere terbiyeye ihtiyaç yokluğuna göre, Şâri o yerlerde yaşayan insanlara orucu ibadet olmak sıfatıyla teklif etmemiş olsa gerektir."⁶² Bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere Bigiyef'e göre oru-

⁶¹ Dünyanın kendi eksenini etrafında dönmesi.

⁶² Bigiyef, *a.g.e.*, s. 115. Bigiyef Finlandiya'ya yaptığı iki seyahatinde de Fin halkının ahlaki güzelliğinden sayfalarca bahsetmiş, kimi yerlerde Fin şehirlerini İslam şehirleriyle kıyaslayarak Fin şehirlerinin ulaştığı intizamı dile getirmiştir. Bkz. s. 63-70. Gerçekleştirmiş olduğu bu seyahatlerin Bigiyef üzerinde bıraktığı etkinin onun yukarıda zikredilen görüşüne sahip olmasında önemli bir etkisinin olduğunu düşünmekteyiz.

cun teşri kılınmasının gerçek sebep ve hikmeti iradeyi güçlendirmek ve ahlakı güzelleştirmektir. Soğuk bölgelerde yaşayan insanlar bu tür erdemleri elde etmiş olduğu için de orucun onlara farz kılınmasına hacet yoktur. Bigiyef'in zikretmiş olduğu bu gerekçeye göre, yılın yaz mevsiminden ibaret olan üç ayı hariç diğer aylarında karın eksik olmadığı 55° derece enleminde sonra orucun farz olmaması gerekmektedir. Ayrıca oruçtan maksat ve gerçekleştirilmek istenen hikmet, nefsi tezkiye etmekten ibaret ise o hâlde ahlakı tabii olarak güzel olan insanlara namazın da farz olmaması icap eder.⁶³ Ayrıca bu durumu sadece kutup bölgesi gibi soğuk coğrafyalara hasretmeye de lüzum yoktur. Dünyanın neresinde olursa olsun ahlakî erdemleri elde etmiş, güzel ahlaklı insanlar, oruç gibi şer'î tedbirlerle terbiyeye ihtiyaç duymayacağı için onlar hakkında Şâri'nin orucu ibadet olmak sıfatıyla teklif etmemiş olmaması uygun olacaktır. Hatta bu yargı, orucun farz olmadığı hükmünü muayyen bir bölge insanına teşmil etmekten se hikmetin kendisinde tahakkuk ettiği herhangi bir bölge insanı için daha münasip olacaktır. Zira kutup ve civarı bölgelerde yaşayan her bir insanın ahlakî erdemlere sahip olduğunu ve iradesini kontrol altına aldığı iddia etmek mümkün değildir.

Bigiyef'in, orucun kutup ve civarı bölgede yaşayanlar için farz olmadığına dair kendisine dayanak yaptığı bu gerekçenin gerektirdiği bir kısma yukarıda işaret edilen zorunlu sonuçları çoğaltmak mümkündür. Kur'anın şahitliğiyle en yüce ahlak sahibi⁶⁴ Hz. Peygamber'e yapılan "Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et." (Hicr, 15/99) hitabını dikkate aldığımızda bu iddianın dayandırıldığı gerekçenin sağlam olmadığı anlaşılacaktır.

Yukarı enlemlerde orucun farziyeti ile ilgili yukarıdaki tespitleri yaptıktan sonra konunun tarihi boyutuna değinebiliriz. Tespit edilebildiği kadarıyla bu bölgelerde orucun nasıl tutulacağı ile alakalı konuya ilk değinen fâkih Karâfi (ö. 684)'dir. Karâfi, gecesini sadece bir saatin üçte biri kadar süren bölgede önce iftar edileceği ardından akşam ve yatsı namazının kılınacağına dair fetva hakkında yukarıda da zikredildiği üzere "Verilen fetva sahih-

⁶³ Kur'an-ı Kerim'de "(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alı kor. Allah'ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir. Allah yaptıklarınızı biliyor." (Ankebût, 29/45) buyrulurak namazın insanı ulaştırması beklenen hedefe işaret edilmiştir.

⁶⁴ Kalem, 68/4.

tir ve vakiya uygundur.” demiştir.⁶⁵ Problemi doğrudan yaşayanlar, Hanefî olmasına rağmen İbn Âbidîn'e (ö.1252) kadar Hanefî kitaplarında Bulgar ülkesi de dâhil olmak üzere gecenin çok kısa sürdüğü yerlerde orucun nasıl tutulacağı hakkında bir malumata rastlanmamaktadır.⁶⁶ İbn Âbidîn yatısı ve vitir namazı hakkında Hanefî fakihlerinin görüşlerini değerlendirdikten sonra, haklı olarak aslında yatısı ve vitir namazlarına sabah namazının da ilave edilmesi ve tartışmaya dâhil edilmesi gerektiğini ilave ederek⁶⁷ meselenin oruçla alakalı kısmında şöyle değinmiştir: “Fakihlerimizden, Güneş battıktan hemen sonra oruçlunun, bünyesini ayakta tutacak kadarlık bir şey yeme imkânı bulamadan fecrin doğduğu yerler hakkındaki orucun hükmü ile alakalı bir şey söyleyene rastlamadım. Yeteri kadar iftar etmeden ertesi gün oruç tutulması gerektiğini söylemek mümkün değildir. Zira bu, şahsın helak olmasına sebep olabilir. Bu durumda oruç vacip diyeceksek takdir edilerek tutulmasını da söylememiz gerekir. Peki, takdir neye göre yapılacaktır; Şâfiîlerin dediği gibi en yakın bölgeye göre mi? Veya yiyip içecek ka-

⁶⁵ Karâfi, *el-Yevâkit fi ahkâmî'l-mevâkit*, s. 122.

⁶⁶ Burada Keşfu'z-zunûn sahibi Kâtip Çelebi'nin *el-İlhâmu'l-mukaddes mine'l-feydi'l-akdes* adlı kitabında altı ay süreli gece, altı ay da süreli gündüzün hükümferma olduğu 90° kutup bölgesinde oruçla alakalı söylediklerini istisna edebiliriz. Kâtip Çelebi bu bölgede gece ve gündüzün ekvatordaki gece ve gündüze eşit olduğu farz edilerek oruç süresinin 12 saat olarak takdir etmenin yadsınmaması gereken bir görüş olacağını ifade eder. Kâtip Çelebi, “*el-İlhâmu'l-mukaddes mine'l-feydi'l-akdes*”, nşr. Muhammed Hamîdullah, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1971, s. 182-183.

⁶⁷ Astronomik olarak yatısı vaktinin oluşmadığı yerlerde imsak vakti de oluşmaz. Ancak imsak vaktinin oluşmadığı kimi zamanlarda yatısı vaktinin oluşması mümkündür. Zira yatısı vaktinin oluşması için Ebu Hanîfe'ye göre şafak-ı ebyadın (beyaz şafak) diğer imamlara göre ise şafak-ı ahmer (kızıl şafak) batması gerekir. Bunun için de Güneş'in ufku altında 17° veya 18° derece inmesi icap eder. Oysa -enlemine göre şafağın kaybolmadığı günlerin sayısı artıp eksilse de- 49° enlemden sonra yılın bazı günlerinde Güneş bu dereceye inmediği için şafak hiç batmaz ve ardından Güneş doğar.

Şafak batmadan, bilindiği anlamıyla fecrin doğduğundan da söz edilemeyeceği için fakihlerin “Güneş'in batmasından hemen sonra fecrin zuhur etmesi” ifadelerindeki fecirden maksat ufku aydınlanması olmalıdır. Fakihler, bu meseleyi ele alırken sabah namazına değinmeden yatısı ve vitir namazını kast ederek “O iki namazın vaktini bulamayanlara o iki namaz vacip olmaz (ومن لا يجد وقتهما لا يجبان عليه)” diyerek sabah namazından bahsetmemişlerdir. İbn Âbidîn, yatısı vaktinin olmadığı yerde fecrin de olmayacağına dikkat çekerek tartışmaya sabah namazının da eklenmesinin icap ettiğini ifade etmiştir. Bkz. İbn Âbidîn, *Reddî'l-muhtâr*, c. II, s. 22-23. Aynı hususa dikkat çekenlerden birisi olan Musa Cârullah, Finladiya'nın 66° 26 dakika kuzey enleminde bulunan Avasakse Dağı'na yaptığı seyahatin yalnızca “şafak kaybolmayan günlerde yatısı namazı” hakkında değil, bilakis akşam, yatısı ve sabah namazları olmak üzere üç vakit namaz hakkında içtihat seyahati olacağını ifade ederek tartışmaya sabah namazının da katılması gerektiğine vurgu yapmıştır. Musa Cârullah, *Uzun Günlerde Oruç*, s. 62.

dar bir vakit ile sınırlayarak mı? Ya da bu gibi yerlerde orucun eda edilmesinin gerekli olmadığını söyleyip vacip olanın kaza olduğuna hükmederek mi? Bu ihtimallerden her biri mümkündür.”⁶⁸

Yukarıda görüşlerinden sıklıkla bahsedilen Mercânî, *Nâzûratu'l-hakk* kitabında Bulgar halkının yatsı namazı konusundaki uygulamalarını naklettiği hâlde⁶⁹ yaşadığı bölge de dâhil olmak üzere, yukarı enlemlerde oruç hakkında özel bir hükümden bahsetmemiştir. Muhtemelen bunun sebebi, yaklaşık olarak 55° enleminde yer alan Kazan bölgesinde Güneş'in batışı ile fecrin zuhuru arasında iftar edecek kadar bir vaktin oluşması ve bölgenin İslamlaşmasından itibaren oruç ile alakalı bilinen uygulamanın gündüz süresinin uzunluğu vb. bir gerekçe ile herhangi bir itiraza mahal olmadan tatbik edilmesidir. Nitekim Mercânî mezkur kitabında şöyle demektedir: “Mezhepte esas olan görüşe göre; ibadet vakitlerinin girdiğini gösteren alametlere riayet etmek ve yakın olanla amel edip, ihtiyat yolunu tutmuş olmak için bu alametleri dikkate alma konusunda gevşeklik göstermek gerekir. Şayet oluşmadığı için alametlere riayet etmek mümkün olmaz veya kolay olmazsa, ibadetin vücubunun düşeceği söylenemez. Kitap, Sünnet ve ümmetin icmâi gibi kat'î delillerle sabit olmuş farzlar alametler yok diye terk edilemez”⁷⁰

Vakitlerin oluşmaması sebebiyle namazın düşmeyeceğine dair kendi içlerinde fikir birliğine sahip olan Şafiî fakihleri, yatsı namazının vaktinden bahsederken yukarı enlemlerde ya da kendi tabirleriyle doğu ülkelere⁷¹ oruçla alakalı olarak da birtakım görüşler ortaya koymuşlardır. Bu hususta İbn Hacer el-Heytemî (ö. 970), Abbâdî (ö. 994), Remlî (ö. 1004), Şebrâmellisî (ö. 1078)⁷² ve Şîrvânî (ö. 1301), gibi Şafiî fakihlerinin genel kanaati, yukarıda İbn Âbidîn'den nakledilen görüş gibidir. İbn Hacer, Karâfî'nin naklettiği ve onayladığı fetvada zikredildiği üzere, Güneş battıktan sonra sadece iftar edecek veya akşam ve yatsı namazını kılacak kadar bir vaktin oluşması hâlinde, önce iftar edileceğini ardından vakit çıkmışsa akşam ve yatsı namazının kaza edilerek kılınacağını ifade eder.⁷³

⁶⁸ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, c. II, s. 22-23.

⁶⁹ Söz konusu uygulamalar için bkz. Mercânî, *Nâzûratu'l-hakk*, s. 390-391.

⁷⁰ Mercânî, *Nâzûratu'l-hakk*, s. 332.

⁷¹ Rûyânî, *Bahru'l-mezheb*, c. II, s. 21.

⁷² Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc* (Şebrâmellisî ve Raşîdî haşiyeleri ile), c. I, s. 369-370.

⁷³ Hacer el-Heytemî, *Tuhfetu'l-muhtâc*, (Şîrvânî ve Abbâdî haşiyeleri ile) c. I, s. 424-425.

Buraya kadar verdiğimiz malumatlardan anlaşıldığı üzere kadim fukaha, gündüz ve gecenin mutedil olduğu bölgelerin ötesinde, yılın bazı aylarında gecenin veya gündüzün normalin ötesinde kısaldığı ve uzadığı yerlerden ilk dönemlerden itibaren haberdar olmuşlar, hicri beşinci asırdan itibaren bu bölgelere müteallik namaz ve oruçla alakalı hükümlerden bahsetmişlerdir. Bulgar bölgesi gibi Müslüman varlığının on asrı aştığı yukarı enlemlerde oruç ibadetinin -iftar edecek kadar bir vaktin oluşmaması hâli hariç tartışmaya mahal olmadan eda edilmesi, Müslümanlar arasında gündüzün uzunluğunun dikkate alınmadığını göstermektedir.

II. Yukarı Enlemlerde Oruç Süresi İle İlgili Güncel Tartışmalar

Günümüzde yukarı enlemlerde oruç ile alakalı tartışılan nokta, gündüz veya gecenin normalin ötesinde uzun olduğu günlerde orucun nasıl tutulacağı meselesidir. Buna göre, gündüz ve gecenin oluşmadığı enlemlerde takdirin neye göre yapılacağı konusu bir tarafa bırakılacak olursa orucun takdir yoluyla tutulacağı konusunda muasır âlimler arasında ihtilaf olmadığı gibi, gündüz ve gecenin mutedil olduğu yerlerde orucun -takdiri de olsa- fecrin doğuşu ile Güneş'in batışı arasında tutulması gerektiği konusunda da ihtilaf yoktur.

Konunun tartışılan tarafı ile alakalı görüşleri; oruç süresinin fecrin doğuşu ve Güneş'in batışı arasında olması gerektiğini savunan görüş ile Güneş henüz batmadan iftar edilebileceğini savunan görüş şeklinde iki başlık altında toplamak mümkündür. İkinci görüşü savunanlar da benimsedikleri takdir yöntemi ve ölçüsüne göre kendi içlerinde birkaç kısma ayrılmaktadır. Burada öncelikle ilk görüşe yer verilecek ardından alt grupları ile birlikte ikinci görüş zikredilerek değerlendirilecektir.

A. Hakiki Vaktin Esas Alınması Gerektiğini Savunanlar

Hakiki vakitten kastedilen; standart olduğu şekliyle orucun, fecirden Güneş'in batmasına kadar olan sürede tutulmasıdır. Güneş batsa da şafağın kaybolmadığı dolayısıyla da fecrin oluşmadığı yerlerde imsak vaktine girişin takdir yoluyla tespit edilmesi dikkate alınmayarak, Güneş'in batması göz önünde tutulmuş ve vakit hakiki olarak nitelenmiştir. Günümüzde İslam âleminde hâkim olan görüş budur. Kimi fıkıh meclisleri ile konu hakkında görüşlerini ortaya koyan âlimlerin geneli bu görüşü savunmaktadır.

Aşağıda öncelikle toplu olarak karar veren fıkıh meclisleri kararları zikredilecek, ardından konuyu müstakil olarak ele alan ve bu kanaati benimseyen ilim adamlarının görüşleri verilerek değerlendirme yapılacaktır.

1. Heyet-i Kibâri'l-Ulemâ (Suudi Arabistan Büyük Âlimler Meclisi)

Meclis, 1398/1978'de İsveç'in Malu şehrinde bulunan İslam Cemiyetleri Birliğinin, bölgenin coğrafi konumu sebebiyle yaz aylarında gündüzün çok uzun, kışın ise çok kısa olduğunu ifade ederek bu bölgede namaz vakitleri, imsak ve iftarın nasıl olacağına dair soruları ihtiva eden mektubuna şöyle cevap vermiştir: "Fecrin zuhuru ve Güneş'in batması gibi gece ve gündüz namaz vakitlerinin girdiğini gösteren alametlerin olduğu yerlerde her bir namazın kendi vaktinde kılınması gerekir. Aynı şekilde gündüz ve gecenin alametlerinin olduğu ve günün 24 saat olduğu yerlerde mükelleflerin fecrin zuhurundan Güneş'in batışına kadar geçen sürede oruç tutmaları lazımdır. Gayet kısa olsa bile, oruca münafi yeme-içme ve diğer şeylerin sadece geceleyin yapılması caizdir. Bununla birlikte gündüzün uzun olması sebebiyle orucu tamamlayamayanlar ile gerek kişisel tecrübesi gerekse uzman bir doktorun beyanı ile oruç tutması hâlinde sağlığının bozulacağı veya rahatsızlığının artacağı kanaatinde olanlar iftar eder ve imkân bulunduğu bir zamanda tutamadığı orucunu kaza ederler."⁷⁴ Yazın Güneş'in batmadığı kışın ise doğmadığı veya gündüz veya gecenin altı ay sürdüğü yerlerde yaşayan Müslümanlar ise 24 saat içinde namaz vakitlerinin olduğu kendilerine en yakın bölgenin vakitlerini esas alarak takdir yapmak suretiyle beş vakit namazlarını kılmalıdırlar. Aynı şekilde oruç tutacakları zamanı da kendilerine en yakın bölgeye göre takdir ederler."⁷⁵

2. el-Mecma'u'l-Fikhiyyü'l-İslâmî

Merkezi Mekke'de bulunan Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî'ye bağlı fıkıh meclisi, yukarı enlemlerde namaz ve oruç konusunu farklı zamanlarda düzen-

⁷⁴ Meclis bu kararını namaz vakitlerini bildiren ayet (İsrâ, 17/78; Nisâ, 4/103) ve hadislerdeki (Büreyde hadisi için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. XXXVIII, s. 50; Müslim, "Salât", 176, 177. Deccâl hadisi için bkz. Müslim, "Fiten", 110) hitabın bölge ayrımı yapmadan umumi olduğu gerekçesine dayandırmıştır.

⁷⁵ Muhammed b. Hüseyin Cizâni, *Fikhu'n-nevâzil*, Dâru İbni'l-Cevzi, Demmâm 2006, (Hey'etü kibâri'l-ulemâ, 1398 tarihli 61 sayılı karar) c. II, s. 152-155.

lediği üç ayrı toplantısında ele almıştır. Meclisin aldığı kararlar şu anda konunun tartışıldığı ilmi mahfillerde dikkatle ele alınmakta ve referans verilmektedir. Meclis 1982 yılında yaptığı 5. dönem toplantısında konuyu ilk defa ele almış ve sonraki iki dönem toplantılarında da dayanak olacak şekilde aşağıdaki kararları almıştır: “Yukarı enlemlerde bulunan bölgeler üç kısımda değerlendirilebilir:

1. Gece veya gündüzün 24 saat veya daha uzun sürdüğü bölgeler: Bu bölgelerde yaşayan Müslümanlar namaz ve oruç vakitlerini gece ve gündüz alametlerinin 24 saat zarfında zuhur ettiği kendilerine en yakın bölgeye göre takdir edeceklerdir.

2. Henüz akşam şafağı batmadan fecrin zuhur ettiği (Yatsı ve sabah namazı vakitlerinin oluşmadığı) bölgeler: Bu bölgelerde yaşayan Müslümanlar yatsı namazının vakti ile imsak vaktini her iki şafağın belirlediği son zaman dilimine göre takdir edeceklerdir.

3. Gündüz ve gecenin alametlerinin 24 saat içinde zuhur ettiği bölgeler: Bu bölgelerde her ne kadar gece veya gündüz saati senenin belli dönemlerinde aşırı uzun olsa da namaz vakitleri oluşmaktadır. Bu bölgelerde yaşayan Müslümanların beş vakit namazı konu hakkındaki ayet⁷⁶ ve hadislerin⁷⁷ umumi hitabına binaen tayin edilen vakitlerinde kılmaları gerekir. Zira konu hakkındaki beş vakit namazın hangi vakitlerde kılınacağını ifade eden naslar, gündüz veya gecenin uzun veya kısa sürdüğü bölgeler için bir ayrıma gitmemiştir. Gece ve gündüz alametlerinin 24 saat zarfında birbirinden ayırt edilebildiği bu bölgelerde yaşayan Müslümanlardan oruç mükellesi olanların fecrin zuhurundan Güneş’in batmasına kadar olan sürede oruca aykırı bir davranış içinde olmamaları lazımdır. Gece gayet kısa olsa da yeme içme ve oruca aykırı diğer şeylerin Güneş’in batışı ile imsak arasında yapılması gerekir. Zira İslam Şeriat’ının koyduğu esaslar zaman ve mekân açısından umumidir. Yüce Allah, “Şafağın aydınlığı gecenin karanlı-

⁷⁶ “Güneş’in zevalinden (öğle vaktinde Batı’ya kaymasından) gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde) namazı kıl. Bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir.” (İsrâ, 17/78); “Namazı kıldınız mı, gerek ayakta, gerek otururken ve gerek yan yatarak hep Allah’ı anın. Güvene kavuştunuz mu namazı tam olarak kılın. Çünkü namaz, müminlere belirli vakitlere bağlı olarak farz kılınmıştır.” (Nisâ, 4/103)

⁷⁷ Müslim, “Mesâcid”, 173, 176.

ğından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun.⁷⁸ buyurmaktadır.⁷⁹

Meclis, 9. dönem toplantısında konuyu ikinci kez ele almış, konu hakkında astronomi uzmanlarının verdiği malumatların da dikkate alındığı ifade edilerek, şer'î alametlerin astronomi diliyle neye tekabül ettiği belirlenmiştir. Bir önceki oturumda da yapıldığı gibi dünya coğrafyası üçe taksim edilmiş ancak bu taksime bölgelerin hangi enlemler arasında yer aldığı ilavesi yapılmıştır.⁸⁰

Bu kararlardan anlaşıldığı üzere, Meclis, imsak ile Güneş'in batışı arasındaki zaman dilimi ne kadar uzun olursa olsun orucun buna göre tutulması gerektiğine hükmetmiş, Güneş'in batmasından sonra iftar edecek ve ertesi gün oruç tutabilecek kadar yiyip içebilecek kadar vaktin oluşmaması durumuna değinmemiştir.

3. el-Meclisü'l-Avrubbî li'l-İftâ ve'l-Buhûs

Başkanlığını Yusuf el-Karadâvî'nin yaptığı, Ali Muhyiddin Karâdâğî, Selman Avde ve Abdullah Beye gibi İslam âleminin yakından tanıdığı ve takip ettiği büyük fakihlerin yanında, Batı'da yaşayan ve oranın problemlerini yakından bilen âlimleri de bünyesinde barındıran Meclis 2010 yılında İstanbul'da yaptığı toplantıda şu kararları almıştır:

⁷⁸ Bakara, 2/187.

⁷⁹ Meclis'in aldığı bu kararın ilmi kıymetinin, oturumda hazır bulunan âlimlerin ilmi ehliyeti ile doğru orantılı olduğu aşikârdır. Meclisin bu oturumunda hazır bulunan âlimlerden; Abdulaziz b. Bâz, İbn Useymin, Muhammed Ali Harekân, Muhammed Şâzelî, Muhammed Raşîdî, Muhammed b. Abdullah Sebîl, Muhammed Mahmûd Savvâf ve Muhammed Raşîd el-Kabbânî gibi âlimler karara muhalefet şerhi koymadan onay vermişlerdir. Meclisin oturumunda hazır bulunanlardan Mustafa Zerkâ ise üçüncü grup bölge ile ilgili karara itiraz etmiş ve muhalefet şerhi koymuştur. Zerkâ'nın itirazlarına daha sonra değinilecektir. Meclis, Heyet-i Kibârî'l-Ulemâ'nın yukarıda zikredilen kararında ifade edildiği gibi oruç tutmaktan aciz olanların imkân buldukları zaman kaza etmelerini tavsiye ederek kararını tamamlamıştır. el-Mecma'u'l-Fıkhiyyi'l-İslâmî, *Karârât*, Mekke 2010, s. 101-104.

⁸⁰ Bkz. el-Mecma'u'l-Fıkhiyyi'l-İslâmî, *Karârât*, s. 217-220. Meclis meseleyi son olarak 2007 yılında ele almıştır. 5 ve 9. dönem toplantılarında alınan kararlar tekit edildikten sonra 19. dönem toplantısında 48° ile 66° enlemler arasında kalan bölgeler hakkındaki talebe binaen şu ilave açıklamaları yapmıştır: "Bu enlemler arasında kalan bölgelerde 45° enlem esas alınarak yapılacak takdir hükmü, vaktin oluşmadığı zamanlar için geçerlidir. Çok geç dahi olsa yatsı vaktinin oluştuğu zamanlarda namaz kendi vaktinde kılınmalıdır. Mazereti olan mükellefler bu durumda namazlarını cem edebilirler." el-Mecma'u'l-Fıkhiyyi'l-İslâmî, *Karârât*, s. 487-490.

“Bu bölgelerde, Mekke’de tutulan oruç süresine denk bir vakit oruç tutulması ve Güneş henüz batmamışken orucun açılması yönündeki görüş ile Müslümanların tarih boyunca fetihlerinin ulaştığı son coğrafyanın esas alınması şeklindeki görüş herhangi bir delile dayanmadığı için isabetli değildir.⁸¹ Meclis, bu konuda el-Mecma’u’l-Fıkhıyyü’l-İslâmî’nin 5. dönem kararlarını benimsemiştir. Buna ilaveten orucun, deruhte ettikleri mesleklerini icra etmekten aciz bırakacağı kimselerin iftar etmeleri caizdir.”⁸²

Meclis konu ile ilgili son toplantısını 9 Haziran 2015 yılında İsveç’in Stockholm kentinde yapmıştır.⁸³ Toplantıda Güneş’in battığı yerlerdeki oruç süresi ile ilgili önceki kararlar teyit edilmiş, buna ilaveten yılın bazı günlerinde Güneş’in batmadığı yerlerdeki oruç süresinin aynı yerde gece ve gündüzün mutedil olduğu zamana göre belirleneceği karara bağlanmıştır.⁸⁴ Bu toplantıda gündüzün 23 saati aştığı bölgelerdeki oruç süresine açıkça değinilmemiştir. Ancak genel itibarıyla fıkıh meclislerinin önceki kararları referans alındığı için bu durumlarda takdirin caiz olmayacağına işaret edilmiştir.⁸⁵

⁸¹ Meclis bu ifadesiyle ileride geleceği üzere Mısır Fetva Meclisi ve Mustafa Zerka’nın görüşlerine işaret etmektedir.

⁸² *el-Karârât ve’l-fetâvâ’s-sâdra ani’l-meclisi’l-Avrubbî li’l-iftâ ve’l-buhûs*, Müessesetür’r-Reyyân, Beyrut 2013, s. 181-183.

Kuveyt Fetva Meclisi de Almanya’nın kuzey bölgelerinde yaşayan Müslüman cemiyetleri tarafından kendilerine tevcih edilen bir soruya Râbita ve Avrupa Fetva Meclisi gibi cevap vermiştir. Bu ve benzer görüşler için bkz. Abdussetâr Ebu Gudde, “el-Hulûş-şerîyye li’l-menâtiki’l-fâkideti libâdi evkâti’s-salat”, *Meclisu’l-iftâ ve’l-buhûs el-Avrûbbî*, sy. 5, s. 291-302.

⁸³ Bu toplantıya Diyanet İşleri Başkanlığını temsilen Başkan Yardımcısı Dr. Ekrem Keleş, makale yazarı ve astronom İlhami Aşikkaya katılmıştır. Heyet öncelikle Güneş’in batmadığı 67° enlemindeki Kiruna kentine giderek orada gözlemler yapmış, ardından İsveç, Norveç ve Finlandiya’da görev yapan camii imamı ile birlikte toplantı yaparak yukarıda bir kısmına değinilen kararları almıştır.

⁸⁴ Bu karara göre Ramazan ayı Güneş’in battığı ve batmadığı bir aya denk geldiğinde iki gün arasında büyük bir zaman farkı ortaya çıkacaktır. Örnek olarak; yaklaşık olarak 66° enleminde bulunan Finlandiya’nın Tornio kentinde 14 ile 24 Haziran arasında Güneş 12 gün boyunca ufku üzerinde kalmakta, yani batmamaktadır. 13 Haziran günü Güneş 00:33’de doğmakta 00:16’da batmaktadır. Buna göre gecenin süresi sadece 17 dakikadır. Meclis’in kararına göre 13 Haziran’da Güneş doğup battığı için bu ikisi arasındaki süre, yani 23 saat 43 dakika oruçlu geçirilmelidir. 14 Haziran’da ise Güneş batmadığı için bu kentin gündüz ve gecesi eşit olan 21 Mart/Eylül gününün imsak ve Güneş’in batışı arasındaki süre (15 saat 23 dakika) tespit edilerek oruç tutulacak süre tayin edilecektir. Bu da birbiri ardına gelen iki gün arasındaki oruç süresi arasındaki farkın 8 saat 2 dakika olması anlamına gelmektedir.

⁸⁵ <http://e-cfr.org/new/%D8%A7%D9%84%D8%B5%D9%8A%D8%A7%D9%85-%D9%88%D8%A3%D8%AD%D9%83%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%82%D9%87%D9%8A%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%B3%D9%83/> (Erişim: 10.09.2015)

Güncel meseleler hakkında görüşlerine ve değerlendirmelerine sıklıkla başvurulan fakihlerden biri olan Muhammed Takî Osmânî⁸⁶ ve konu ile alakalı yapılan toplantıların daimi katılımcılarından olan Avrupa Fetva Meclisi üyesi Ali Muhyiddin Karâdâğî de, meselenin hükmünü yukarıda kararları zikredilen fıkıh meclisleri gibi değerlendirmişlerdir.⁸⁷

Gündüzün uzunluğunu takdir için bir gerekçe saymayan Şii âlimlerinin görüşlerine de burada değinmekte fayda mülâhaza edilmektedir.⁸⁸

Konu hakkındaki kanaatlerini, kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplarla açıklayan Iraklı Şii âlim Sistânî'nin görüşleri özetle şöyledir:

1. Gece ve gündüzün yirmi dört saat içinde oluşmadığı bölgelerde yaşayanlar, Ramazan ayı girdiğinde orucu eda etmek için veya Ramazan geçtik-

⁸⁶ Osmânî meseleyi Sahih-i Müslim şerhi *Fethü'l-mülhim* adlı kitaba yazdığı tekmilesinde ele alarak Nevvâs b. Semân'ın rivayet ettiği Deccal hadisi bağlamında yukarı enlemlerde vaktin oluşmadığı yerlerde namazın düşmeyeceğine dair Mercânî ve İbnü'l-Hümâm'ın görüşlerine dayanarak önemli açıklamalar yapmıştır. Osmânî aynı bağlamda gündüzün aşırı uzun olduğu yerlerde oruç ile alakalı olarak şunları ifade etmiştir: "Gece veya gündüzün oluşmadığı yukarı enlemlerde oruç, gündüz ve gecesi mutedil olan o bölgeye en yakın yere göre takdir edilerek tutulur. Hocalarımızın hocası olan Eşref Ali et-Tehânevî (ö. 1943), takdir etmek suretiyle henüz Güneş batmadan iftar edildiği için ihtiyaten mutedil olan günlerde oruçlarını kaza etmelerinin uygun olacağını ifade etmiştir. Gayet kısa olsa da gece ve gündüzün yirmi dört saat içinde oluştuğu bölgelerde ise Güneş'in batmasından sonra yemek ve içmek için yetecek kadar bir zamanın olması hâlinde oruç Güneş'in batmasına kadar sürdürülür. Yeterli bir vakit kalmıyorsa veya ertesi gün oruç tutabilmek için tek bir öğün yetmiyorsa bu durumda mutedil en yakın bölgeye takdir yöntemine gidilebilir" Osmânî, *Tekmile*, c. VI, s. 293-301. Osmânî, Mercânî'nin görüşlerini naklederek bu görüşün delil bakımından daha güçlü olduğunu ifade ederek buna göre fetva verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bkz. *a.g.e.*, c. VI, s. 293-298.

⁸⁷ Karâdâğî gündüzün 22 saat kadar sürdüğü bölgelerde Güneş battığı için burada imsak vakti ile Güneş'in batması arasında orucun tutulması gerektiğini, kalan sürenin iftar için yeterli olacağını ifade etmiştir. Gecenin iftar etmeye yetecek kadar uzun olmadığı enlemlerde ise yeme ve içme imkânı bulunan en yakın bölgeye göre takdir yapılır. Bununla birlikte kişisel tecrübesi veya uzman telkini ile bu süreyi oruçlu olarak geçirmesi hâlinde hastalanmaktan endişe eden kişinin fiilen hasta sayılacağını ve müsait bir zamanda kaza etmesinin caiz olacağını söyler. Bkz. http://www.qaradaghi.com/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=659:2009-07-16-07-34-38&catid=117:2009-07-15-13-48-57&Itemid=13 (Erişim: 12.05.2015)

⁸⁸ Kuzey Avrupa'da Şia mezhebine müntesip olanların varlığını dikkate alarak, günümüzde Şii'ler için dünya çapında merci kabul edilen bazı Şii âlimlerin görüşlerini burada aktarmanın faydalı olacağı düşünülmektedir. Zira bu bölgelerde yaşayan Müslümanlar arasında rü'yet-i hilal meselesinde olduğu gibi, mezhep farklılığı gözetmeksizin uygulama birliği sağlanmak isteniyorsa ya da konunun tüm Müslümanlar arasında tartışmaya açılması düşünülüyorsa, ilmi mercilerine düşkünlükleri ile tanınan Şia'nın konu hakkındaki görüşlerinin bilmenin gerekli olduğu kanaatindeyiz.

ten sonra kaza etmek için gece ve gündüzün olduğu yerlere intikal etmelidir.⁸⁹ Böyle bir imkân yoksa her gün için bir fidye miktarı vermelidirler.

2. Gece ve gündüz alametlerinin yirmi dört saat içinde olduğu ancak gündüzün aşırı uzun olduğu yerlerde yaşayanlar, Güneş battıktan sonra takdiri fecrin, yani aydınlığın ziyadeleştiği andan itibaren başlayarak Güneş batıncaya kadar oruçlarını tutmalıdırlar. Bu süre zarfında oruç tutmaktan aciz olanlar veya çalıştığı için oruca tahammül edemeyenler, günlük olarak sadece ihtiyaç kadar yemeli ve oruçlarını daha sonra kaza etmelidir.⁹⁰

Günümüzde Şia için merci sayılan bir başka âlim Seyyid Kemal el-Hayderi de İsveç'ten kendisine tevcih edilen bir soruya Sistânî gibi cevap vermiş, gündüz gayet uzun olsa da orucun akşam vaktinin girdiğini gösteren Batı ufkundaki kızılığın batmasına⁹¹ kadar sürdürülmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁹²

Rü'yet-i hilal ve yukarı enlemlerde ibadet vakitleri ile ilgili müstakil bir kitap yazmış olan Şia'nın muteber saydığı muasır âlimlerden İranlı Ayetullahu'l-Uzmâ Cafer Sübhânî, 24 saat içinde gündüz ve gece alametlerinin olduğu 48° enlemi ötesindeki bölgelerde, gündüz süresi 22 saat dahi sürse, Güneş'in doğuşu ile batış arasında orucun tutulması gerektiğini ifade ederek görüşleri nakledilen diğer Şii mercilerin görüşünü tekit etmiştir.⁹³

⁸⁹ İlimli Şii âlimlerden biri olarak bilinen Muhammed Hüseyin Fadlallah (ö. 2010) kendisine sorulan benzer bir soruya Sistânî gibi cevap vermiş, altı ay gece, altı ay gündüz yaşayan bölgelerde orucun düşeceğini, mutedil yerlerde kaza edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. <http://arabic.bayynat.org.lb/ListingFAQ2.aspx?cid=304&Language=1> (erişim: 21.05.2015).

⁹⁰ Ali Hüseyin es-Sistânî, <http://www.sistani.org/arabic/qa/02334/> (erişim: 21.05.2015); Fadlallah'ın aynı minvaldeki cevabı için bkz. <http://arabic.bayynat.org.lb/ListingFAQ2.aspx?cid=304&Language=1> (erişim: 21.05.2015).

⁹¹ Caferî mezhebinde akşam namazının vaktinin girişi ile ilgili iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüş Ehl-i Sünnet'te olduğu gibi Güneş'in batması, ikinci görüş ise Batı ufkundaki kızılığın kaybolmasıdır. Seyyid Muhammed b. Ali el-Müsevi el-Âmilî (ö. 1009), *Medâriku'l-ahkâm fî şerhi şerâii'l-ahkâm*, Müessesetü'Âli beyt li ihyâi'-turâs, Beyrut 1990, c. III, s. 49-53. Muhammed Hüseyin Fadlallah (ö. 2010) birinci görüşe göre fetva vererek Ehl-i Sünnet'in iftar ettiği vakitte iftar edilmesini caiz gören Şii âlimlerdendir. <http://arabic.bayynat.org.lb/ListingFAQ2.aspx?cid=304&Language=1> (erişim: 21.05.2015).

⁹² Seyyid Kemâl el-Hayderi, *Fıkhu's-siyâm esi'le ve rudûd*, nşr. Mun'im et-Tâi, Müessesetü'l-İmam Cevâd, Bağdat 2014, s. 220-221.

⁹³ Cafer Sübhânî, *Rü'yetü'l-hilâl ve ihtilâfu'l-âfâk-es-salâtu ve's-savmu fi'l-arâdi'l-kutbiyetti*, Müessesetü'l-İmâmi's-Sâdik, Kum 1423h., s. 55. Sübhânî mezkur kitabında gündüz veya gecenin uzun süre oluşmadığı kutup bölgelerinde namaz ve oruç vakitleri konusuna da değinmiş ve bu konuda Şii âlimlerin görüşlerini dört şıkta özetlemiştir:

Şîi mercilerden nakledilen görüşlerden anlaşıldığı üzere, Şîa'nın yukarı enlemlerdeki oruç ile alakalı görüşleri -gündüz ve gece alametlerinin uzun süre oluşmadığı bölgelerde oruç mükellefiyetinin düşeceği veya oruç tutmak için mutedil bir bölgeye intikal edilmesinin gerekli görülmesi dışında Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşüne yakındır. Özellikle de tartışmaya konu olan gündüz veya gecenin mutedil bölgelere göre daha uzun sürdüğü bölgelerdeki oruç süresi ile alakalı görüşleri, yukarıda ifade edildiği üzere muasır sünnî fakihlerin genel kabulüne muvafıktır.

Yukarıda gerek Meclis gerekse ferdi olarak fetva veren fakihlerin⁹⁴ görüşleri birlikte değerlendirildiğinde bu görüşlerin, meseleyi ele alan kadim fakihlerin çizdiği dairenin dışında olmadığı anlaşılmaktadır. Bu görüşe göre Kuzey yarımkürede 21 Haziran gününe ait namaz vakitleri aşağıdaki tablodaki gibi olacaktır:

21 Haziran Kuzey Yarımküre Namaz Vakitleri											
Ülke	Şehir	Enlem	İmsak	Güneş	Öğle	İkinci	Akşam	Yatsı	C°	Oruç Süresi	Açı
Sudan	Khartoum	15,58	04:54	06:15	12:59	16:21	19:30	20:41	41	14° 36 ^{dk}	18
Suudi Arabistan	Mekke	21,43	04:09	05:34	12:29	15:46	19:12	20:27	46	15° 03 ^{dk}	18
Mısır	Kahire	30,06	04:12	05:49	13:04	16:36	20:06	21:31	31	15° 56 ^{dk}	18
Fas	Rabat	34,02	04:27	06:11	13:36	17:18	20:48	22:21	24	16° 21 ^{dk}	18
Türkiye	Şanlıurfa	37,154	03:10	04:58	12:34	16:23	19:57	21:35	37	16s 47dk	18

1. Oruç ve namaz vakitleri mutedil (mutevassıt) bölgelere göre belirlenir. Mükellef bu bölgelerden istediğini seçebilir.
2. Bu bölgelerde yaşayan Müslümanlardan namaz ve oruç mükellefiyeti düşer.
3. Oruç mükellefiyeti düşer. Sadece bir günlük namaz kılmakla sorumlu olur.
4. Şayet varsa daha önce yaşadığı mutedil şehrin vakitlerini esas alır. Sübhânî bu görüşleri naklettikten sonra son üç görüşün isabetli olmadığını, birinci görüşe göre amel edilmesi gerektiğini ifade etmiş, mutedil bölgelere göre ibadet vakitlerinin nasıl takdir edileceğini izah etmeye çalışmıştır. Bkz. Sübhânî, *a.g.e.*, s. 53-55.

⁹⁴ Bu görüşü benimseyen fakihler arasında İbn Useym'in ve Abdulaziz b. Bâz gibi özellikle de selefî yorumu takip edenler arasında özel bir yeri olan fakihler de zikredilebilir. Bkz. Muhammed b. Salih el-Useymîn, *Mecmûu fetâvâ ve resâilü fadiletü's-şeyhü ibn Useymîn*, Nşr. Fehd b. Nâsir, Dârü's-Süreyya, Riyâd 2003, c. XIX, s. 321-322; <http://www.binbaz.org.sa/node/535> Güneş'in doğduğu ve battığı yerlerde takdire başvurulabileceğini savunan ilim adamlarını şiddetle tenkit eden Tunus eski başmüftüsü Muhammed Muhtâr es-Sellâmî'yi de burada zikretmek gerekir. Sellâmî, Ahmed el-Halîlî ve Muhammed b. Abdullatif'e de sorulan soruya verdiği cevapta, gecenin gayet kısa olduğu bölgelerin kadim fakihler tarafından bilindiğini ifade ederek onların, Güneş'in batmasından önce iftar etmeyi caiz saymak suretiyle bu bölge halkı için takdire cevaz vermediklerini söylemiş, takdiri savunanların sağlam bir dayanağı olmadığını belirterek bu minvalde görüş belirtenleri şiddetle tenkit etmiştir. Bkz. *Mecelletü Mecma'i'l-fikhi'l-İslâmî*, c. III, s. 1278.

İtalya	Roma	41,893	03:17	05:30	13:19	17:19	20:55	22:53	26	17° 38 ^{dk}	18
Fransa	Valence	44,94	03:16	05:49	13:49	17:55	21:37	23:30	32	18° 21 ^{dk}	18
İtalya	Piacenza	45,055	03:59	05:29	13:30	17:36	21:18	22:38	26	17° 19 ^{dk}	13
İsviçre	Lugano	46,01	03:58	05:28	13:33	17:41	21:25	22:45	24	17° 27 ^{dk}	13
İsviçre	Cenevre	46,2	04:09	05:39	13:44	17:53	21:37	22:57	21	17° 28 ^{dk}	13.8
Almanya	Freiburg	47,99	03:24	04:47	13:15	17:34	21:31	22:44	15	18° 07 ^{dk}	103.5
Avusturya	Viyana	48,21	03:19	04:49	13:03	17:16	21:05	22:25	18	17° 46 ^{dk}	12
Fransa	Paris	48,87	04:16	05:42	13:59	18:14	22:04	23:20	20	17° 48 ^{dk}	15.5
Almanya	Karlsruhe	49,01	03:51	05:17	13:35	17:50	21:41	22:57	20	17° 50 ^{dk}	15.5
Hollanda	Sittard	51	03:51	05:17	13:45	18:04	22:01	23:17	18	18° 10 ^{dk}	12
Kazakistan	Astana	51,59	03:28	04:54	13:23	17:42	21:40	22:56	27	18° 12 ^{dk}	10.3
Almanya	Berlin	52,52	03:18	04:38	13:15	17:37	21:40	22:50	15	18° 22 ^{dk}	12.2
Polonya	Torun	53,023	02:58	04:14	12:54	17:17	21:22	22:28	16	18° 24 ^{dk}	12.2
Almanya	Rostock	54,088	03:13	04:33	13:20	17:46	21:55	23:05	13	18° 42 ^{dk}	13.3
Danimarka	Kopenhag	55,68	03:02	04:20	13:18	17:47	22:04	23:12	14	19° 02 ^{dk}	7.5
Danimarka	Alborg	57,04	03:10	04:20	13:19	18:01	22:26	23:25	14	19° 16 ^{dk}	7.2
Tataristan	Kazan	55,79	01:23	02:53	11:52	16:21	20:39	21:59	23	20° 16 ^{dk}	8
İsveç	Stockholm	59,33	02:16	03:26	12:57	17:34	22:15	23:15	13	19° 59 ^{dk}	5.5
Norveç	Oslo	59,91	02:46	03:49	13:26	18:04	22:50	23:42	12	20° 04 ^{dk}	4.8
Finlandiya	Helsinki	60,17	02:45	03:49	13:29	18:08	22:57	23:50	11	20° 12 ^{dk}	4.6
Finlandiya	Oulu	65,017	01:58	02:44	13:27	18:16	23:57	00:33	7	22° 53 ^{dk}	1.2

Tablodaki hesaplamalar Din İşleri Yüksek Kurulunun 2009 yılında aldığı kararlara göre yapılmıştır. Buna göre 45° enlemi ile 49° enlemleri arasında hem imsak hem de yatsı vakitleri olduğu hâlde yatsı vakti yıl boyunca, imsak vakti ise Mart-Eylül ayları arasında takdir edilerek tespit edilmiştir. 49° enlemin ötesinde 21 Haziran itibarıyla imsak ve yatsı vakitleri fiilen oluşmadığı için burada zorunlu olarak takdir yöntemine başvurulmuştur. 45° enlem öncesinde imsak vakti için 18 derece yatsı vakti için ise 17 derece esas alınmıştır. Tabloda verilen son şehir olan Oulu'da takdiri imsak ile Güneş'in batışı arasındaki süre 22 saat 53 dakikadır. Şehirlerin sıcaklık değerleri 2014 yılı itibarıyla'dır.⁹⁵ Tablonun en sağ tarafında verilen açı değeri, takdir yapıldıktan sonra imsak vaktinde Güneş'in ufku altındaki derecesini göstermektedir.

⁹⁵ Sıcaklık değerleri ile bilgiler <http://rp5.ru/> sitesinden alınmıştır. (erişim: 12.05.2015)

B. Takdir Yöntemini Benimseyenler

Güneş'in fiilen batışı esas alındığında, oruç süresinin mutedil bölgelere göre daha uzun olması gerekçesiyle hakiki vakti almayıp, henüz Güneş batmadan iftar edilmesini öngören görüşlerin tamamını "takdir yöntemini benimseyenler" başlığı altında ele almak mümkündür. Vakit olduğu hâlde yatsı ve sabah namazı vakitlerinde takdir yöntemine başvurmayı caiz kılan görüş sahipleri oruç hakkında da paralel bir görüşe sahip olmuştur. Bu görüşü benimseyenler takdirin neye göre yapılacağı konusunda farklı kanaatlere sahip olduğu gibi, takdirin hangi sınırdan başlatılacağı konusunda da farklı usulleri benimsemişlerdir. Örneğin Diyanet İşleri Başkanlığı takvimlerinde 64. enlemin üzerinde kalan bölgeler 64. enleme göre hesaplanmakta aşağı enlemlerde ise iftar vakti konusunda bir takdire gidilmemektedir.

Burada öncelikle takdir yöntemini benimsemekle birlikte esas alınan ölçülerde farklılık arz eden görüşler verilecek ardından bu görüşlere göre oluşan takvim tablo hâlinde gösterilecektir. Böylelikle hakiki vakit ile takdiri vakit arasındaki fark pratik olarak ortaya konulmuş olacaktır. Tabloda daha önce de yapıldığı gibi kuzey yarımkürede gündüzün en uzun yaşandığı 21 Haziran günü esas alınacak, tartışma konusu olan 45° enlem ötesindeki bir kısım önemli şehirlere yer vermekle yetinilecektir.

1. Namaz Vakitlerinin Oluştığı En Yakın Bölgenin Vakitlerini Esas Alanlar

Din İşleri Yüksek Kurulu 10-11/06/2009 tarihli kararının (c) fıkrasında 62. enlem ötesinde 62. enlem vakitlerinin esas alınmasını kararlaştırmıştır.⁹⁶ Buna göre, 45° enlem ötesinde fiili bir takdir uygulandığı söylenebilir. 21 Haziran'a göre vakitler aşağıdaki gibi ortaya çıkmaktadır.

21 Haziran Vakitleri								
Enlem	Şehirler	İmsak	Güneş	Öğle	İkinci	Akşam	Yatsı	Oruç süresi
51.52	Londra	03 18	04 38	13 09	17 29	21 28	22 37	18 ^s 10 ^{dk}
52.52	Berlin	03 18	04 38	13 15	17 37	21 40	22 50	18 ^s 22 ^{dk}

⁹⁶ <http://www2.diyaret.gov.tr/dinisleriuyuksekkurulu/Sayfalar/45Enlem.aspx> (Erişim: 22.05.2015). Ancak Başkanlık tarafından hazırlanan takvimlerde hesaplama 62° enleme göre değil 64° enlemine göre yapılmaktadır. Her iki hâlde de, Kurul'un bu enlemlerde Güneş henüz batmadan önce iftar edilmesini caiz saydığı anlaşılmaktadır. 62° enlem öncesinde akşam namazı/iftar vakti ile ilgili bir takdir söz konusu olmayıp, gerçek vakit esas alınmaktadır. Bununla birlikte imsak vaktinin olduğu 45°-48° enlemleri arasında mart ile eylül ayları arasında imsak vaktinde takdire gidildiği için orucun, takdiri fecir ile hakiki gurup arasında tutulabileceği Kurul tarafından kabul edilmiştir.

55.68	Kopenhag	03 02	04 20	13 18	17 47	22 04	23 12	19° 02 ^{dk}
59.33	Stockholm	02 16	03 26	12 57	17 34	22 15	23 15	19° 59 ^{dk}
59.91	Oslo	02 47	03 49	13 26	18 04	22 50	23 42	20° 03 ^{dk}
60.17	Helsinki	02 45	03 49	13 29	18 08	22 57	23 50	20° 12 ^{dk}
62.00	Oulo	02 29	03 22	13 27	18 11	23 19	00 02	20° 50 ^{dk}
64.00	Oulo	01 58	02 44	13 27	18 16	23 57	00 33	20° 59 ^{dk}
65.25	Oulo	01 35	02 13	13 27	18 19	00 28	00 57	22° 53 ^{dk}

Bu tabloya göre 65° enleminde bulunan Finlandiya'nın Oulo şehrinde akşam vakti 00:28'de girdiği hâlde takvimde 23:57'de yani 31 dakika önce girmiş kabul edilmektedir. Hesaplama Kurulun ilgili kararına göre yapıldığında fark 69 dakika olmaktadır.

Din İşleri Yüksek Kurulunun benimsediği esaslara göre yapılan hesaplar, yaz mevsimi dikkate alındığında kadim fukaha ile yukarıda iftar vaktinde takdire gidilmesini caiz saymayan fıkıh meclislerinin görüşlerine oldukça yakındır. Zira 64. enlem sonrasında güneşin battığı enlemlerde gurutandan sonra kalan zaman dilimi, ertesi gün oruç tutmaya imkân verecek şekilde yeme ve içmeye ancak yetmektedir. Güneş'in hiç batmadığı yerlerin iftar/gurup vakitlerinin Güneş'in battığı ve iftar edilmeye müsait en yakın yere yani 64. enleme göre takdir edilmesi, konuyu ele alan Hanefî ve Şafîî âlimlerinin görüşleri ile benzeştiği gibi prensip itibarıyla Güneş'in battığı yerlerde gurup vaktinde takdir yöntemini kabul etmeyen İbn Âbidîn, Muhammed Takî Osmânî ve Ali Muhyiddin Karâdâğî'nin görüşleriyle de benzeşmektedir. Burada subjektif olduğu için tartışılmaya müsait olan tek nokta, iftar edecek ve ertesi gün oruç tutabilecek kadar yeme ve içme için gereken zamanın ölçüsüdür. Zira söz konusu süre, şahsın fiziki dayanıklılığına göre değişebileceği gibi genç ve yaşlı olmasına göre de değişebilmektedir. Daha önce ifade edildiği üzere Karâfî'nin 20 dakikalık bir süreyi bunun için yeterli gördüğü unutulmamalıdır. Güneş'in doğduğu ve battığı yerlerde 64° enleminden sonrasını 64° enleminin vakitlerine göre tanzim etmek ve takdir yoluna başvurmak, kış mevsimi dikkate alındığında gereksiz durmaktadır.

2. 45. Enleminin Vakitlerini Esas Alanlar

Bu görüşü savunanların başında Muhammed Hamîdullah (ö. 2002) gelmektedir. Meseleyi İslam'a Giriş adlı kitabında ele alan Hâmîdullah, namaz vakitleri ile ilgili fıkıh kitaplarında zikredilen standart malumatı verdikten

sonra bu saatlerin, yalnız hatt-ı istiva ve sıcak memleketlerde bir mahzur olmadan kaabil-i tatbik olduğunu, kutuplara doğru çıkılınca gece ile gündüz arasındaki farkın aşırı bir şekilde açılması sebebiyle Güneş'in hareketi namaz vakitlerinin tayininde az rol oynamaya başladığını ifade etmiştir. Sonuç olarak da bu gibi anormal bölgelerde Güneş'in hareketi ne namaz ve ne de oruç için bir ölçü olarak alınamayacağını, saatin hareketine göre takdir edilmesi gerektiğini savunmuştur. Hamidullah takdir ölçüsü olarak da 45° arz dairesi arasında bulunanların mahalli saatlerin Güneş'in doğuş ve batışına bakmayıp 45 derece arz dairesindeki saatin hareketini takip etmelerini önermiştir.⁹⁷

Hamidullah, 45° ötesinde 45° enlem vakitlerinin ölçü olarak alınmasının sebebini 1981 yılında Avrupada düzenlenen ikinci Avrupa mescitleri toplantısında ve Kâtip Çelebi'nin "el-İlhâmu'l-mukaddes" adlı risalesine yazdığı mukaddimede, sahabenin Orta Asya ve Avrupada bu enlemlere kadar ulaştıklarını burada yaşadıkları sürece namaz vakitlerini Güneş'in hareketlerine göre ayarlamalarını gerekçe göstererek açıklar.⁹⁸ Muhammed Hamidullah'ın bu görüşü farklı şekillerde ve benzer gerekçelerle pek çok ilim adamı tarafından dile getirilmektedir.⁹⁹

⁹⁷ Hamidullah bu görüşün pratik sonucunu: "Bu da şu anlama gelir; gayr-i tabii bölgelerde yaşayanlar bazı mevsimlerde Güneş hâlâ semada parlarken oruçlarını bozacaklar ve diğer bazı mevsimlerde Güneş çoktan batmış olduğu hâlde oruçlarını bozmayacaklardır." ifadeleriyle açıklamıştır. Muhammed Hamidullah, *İslamî Giriş* (trc. Kemal Kuşçu), Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1965, 2. Baskı, s. 65, 190-192.

⁹⁸ Hamidullah, "Ârâu Kâtip Çelebi fî ba'di mesâilî'l-fıkhiyye", s. 165. Hamidullah, 1978 yılında İstanbul'da düzenlenen Rü'yet-i Hilal Konferansında konuya istidrâden değinerek bu görüşün aynı zamanda 50 yıl önce (1928 yılında) Haydarabâd'da bir araya gelen Hint âlimlerinin ortak görüşü olduğunu ifade etmiştir. Araştırmamız esnasında Hamidullah hocanın bahsettiği Haydarabâd toplantısına değinen başka bir âlime rastlayamadık. Aynı bölgenin kıymetli âlimlerinden biri olan Muhammed Takî Osmânî, *Fethü'l-mulhim* tekmilesinde, gayet kısa olmakla birlikte vaktin olduğu yerlerde takdir konusunu işlerken, 54° enlemden şafağın batışı ile Güneş'in sabah vaktinin girmesi arasında sadece 9 dakikanın olduğu zamanlarda, her namazın kendi vaktinde kılınması gerektiğini ve takdir yapılmayacağını ifade etmiş, ne kadim ne de muasır fakihlerden bu gibi yerlerde takdir edileceği görüşünü dile getireni görmediğini ifade etmiştir. Bkz. Osmânî, *Tekmilatü fethi'l-mulhim*, c. VI, s. 299-300.

⁹⁹ Kutup ve kutba yakın, gece veya gündüzün normalin üzerinde uzayıp kısaldığı bölgelerde, namaz ve oruç sürelerinin mutedil bölgelere göre takdir edilmesini gerekli gören Ezher şeyhlerinden Mahmud Şeltût'u da bu görüşü benimseyenler arasında saymak mümkündür. Bkz. Mahmûd Şeltût (ö. 1963), *el-Fetâvâ, Dâruş-Şurûk*, Kahire 2001, s. 144-146. Bu görüşü savunan araştırmacıardan biri olan Muhammed Nebil Tarabîşî "Tabii gün (اليوم الطبيعي)" şeklinde bir kavram geliştirerek 45° enlemi ötesi için 45° enlemin esas alınmasını önermiştir. Ona göre oruçlunun mutlaka iftar edeceği bir iftar yemeği ve sünnet-i müekkedde sayılan sahur yemeği olmalıdır. Henüz tokken yemiş olmamak için iki öğün

Hamîdullah ve bu konuda onun görüşünde olanlara göre 45° enlemi ötesinde 45° enleme göre iftar yapılması hâlinde aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁰ Tabloda, kuzey yarım kürede en uzun gündüz olan 21 Haziran ile en kısa gündüz olan 21 Aralık esas alınmıştır.

21 Haziran 45° Enlem Vakitleri ¹						
Enlem	Şehirler	İmsak	İt. Akş	İkindi	Akşam	45°de oruç süresi
51.52	London	03 18	20 43	17 29	21 28	17 ^s 25 ^{dk}
52.52	Berlin	03 18	20 43	17 37	21 40	17 ^s 25 ^{dk}
55.68	Kobenhag	03 02	20 28	17 47	22 04	17 ^s 25 ^{dk}
59.33	Stockholm	02 16	19 41	17 34	22 15	17 ^s 25 ^{dk}
59.91	Oslo	02 47	20 12	18 04	22 50	17 ^s 25 ^{dk}
60.17	Helsinki	02 45	20 10	18 08	22 57	17 ^s 25 ^{dk}
65.15	Oulo	01 58	19 23	18 16	23 57	17 ^s 25 ^{dk}

Tabloda görüldüğü üzere örneğin Londra'da Güneş 21: 28'de battığı hâlde 45° enleminde Güneş'in battığı vakit olan 20: 43 dikkate alınarak, 45 dak-

arasında midenin boşalacağı kadar bir zaman geçmesi gerekir. Bu süre yenilen yemeğin türü, sindirilme zamanı ve kişinin yaşı ve içinde bulunduğu duruma göre değişebilir. Bütün bu mülahazaları dikkate alarak tıp uzmanlarının verilerine göre midenin boşalması için geçecek sürenin 6 saat olarak belirlenmesi uygun olacaktır. Bu esastan hareketle oruç süresinin 18 saati aşacağı gün tabii gün sayılmaz. Bu nedenle gündüzün 18 saati aştığı bölgelerde oruç süresini belirlemek için imsak ve yatsı vaktinin girişini Güneş'in ufukun altında 15 derecede iken hesap ederek 45. enlemin ölçü olarak alınması doğru olacaktır. Bu hesaplamaya göre tutulacak en uzun oruç süresi 17 saat 36 dakika en kısa oruç süresi ise 10 saat 17 dakika olacaktır. Bkz. Muhammed Nebil Tarabîşi, *es-Salâtu ve's-siyâmu fî'l-menâtikî's-şimâliyyeti ve'l-cenûbiyyeti mine'l-kürriati'l-ardiyye*, http://www.icoproject.org/pdf/tarabishyhigh_2014a.pdf (erişim: 05.05.2015).

¹⁰⁰ Muhammed Hevârî <http://www.islamtoday.net/bohooth/artshow-86-136794.htm> (erişim: 12.05.2015) ve Celâleddin Hancî gibi astronomi uzmanları, Muhammed Hamîdullah'ın bu görüşünü 16 saate yuvarlamıştır. Bkz. "Mevâkitu'l-ibâdât fi hutûti'l-ardi'l-kebirati mukarebe felekiyyeten şer'iyyeten cedîdeten" adlı tebliğ, *A'malü mu'temeri'l-imârâti'l-feleki's-sâni Sempozyumu*, (30 Mayıs-4 Haziran 2010), Matbaatu merkezi'l-vesâik, Ebudabi 2010, s.128-135. Buna göre en uzun oruç süresi 16 saat en kısıtı ise 8 saat olmaktadır. Ancak gerek *İslamiâ Giriş* kitabında gerekse İstanbul Ru'yet Konferansı gibi konu hakkındaki görüşlerini açıkladığı platformlarda Hamîdullah'ın en uzun oruç süresini 16 saat olarak tahdit ettiğine dair bir ifadeye rastlanmamıştır. Ayrıca 45 enlemi ötesinde 45. enlem vakitlerinin esas alınmasını teklif ederken zikrettiği gerekçeler, Hevârî ve Hancî'nin ona nispet ettiği 16 saat görüşüne uymamaktadır. Nitekim Hamîdullah'ın da bildiği ve dile getirdiği gibi Müslümanlar İstanbul gibi yazın şer'i gündüzün 17 saati aştığı yerlerde asırlardır fecir ile Güneş'in batması arasındaki vakitte oruç tutmuşlardır, tutmaya da devam etmektedirler. Bu sebeple oruç süresini en fazla 16 saat ile sınırlanılacağı görüşünün ona nispet edilmesinin hata olduğunu düşünmekteyiz.

ka önce iftar edilmiş olacaktır. Hakiki gurup ile itibari gurup arasındaki bu fark, yukarı enlemlere çıkıldıkça daha da artmaktadır.

21 Aralık 45° Enlem Vakitleri						
Enlem	Şehirler	İmsak	İt.akş	İkindi	Akşam	45°de oruç süresi
51.52	London	05 54	17 14	13 41	16 00	11 ^s 20 ^{dk}
52.52	Berlin	06 02	17 22	13 43	16 00	11 ^s 20 ^{dk}
55.68	Kobenhag	06 11	17 31	13 30	15 45	11 ^s 20 ^{dk}
59.33	Stockholm	05 57	17 27	12 46	14 55	11 ^s 20 ^{dk}
59.91	Oslo	06 27	18 47	13 11	15 18	11 ^s 20 ^{dk}
60.17	Helsinki	06 31	18 51	13 13	15 19	11 ^s 20 ^{dk}
65.15	Oulo	06 43	19 03	12 42	14 29	11 ^s 20 ^{dk}

Bu tabloda ise yukarıdaki tablonun aksine Güneş battığı hâlde batmamış kabul edilmektedir. Örneğin Londra'da Güneş 16:00'da battığı hâlde 45. enlemin Güneş batımı esas alındığı için 1 saat 14 dakika sonra iftar edilmiş olacaktır. Aradaki bu fark, bir önceki tabloda da olduğu gibi yukarı enlemlere çıkıldıkça daha da artmaktadır.

1. Mekke Ve Medine'nin İftar Vaktini Esas Alanlar

a. Dâru'l-İftâ el-Mısriyye (Mısır Fetva Meclisi)

Bu görüşü savunanların başında Dâru'l-iftâ el-Mısriyye (Mısır Fetva Meclisi)¹⁰¹ ve Mustafa Zerkâ gelmektedir.¹⁰² 1978-1982 yılları arasında Mısır'da müftülük makamında bulunan Câdulhakk Ali Câdulhakk (ö. 1996) 1982 yılında, konu ile alakalı olarak Norveç'ten sorulan bir sorunun cevabında şöyle demiştir:

“Gündüz veya geceleri normalin üstünde olan bölgelerdeki Müslümanlar, Mekke veya Medine'nin oruç süresini esas alarak oruçlarını tutabilecek-

¹⁰¹ Mısır Fetva Meclisinin bu konudaki fetvasının esasını Muhammed Reşid Rıza'nın, Menar tefsirinde Dâru'l-iftâ'nın ilk müftüsü olan Muhammed Abduh'tan Bakara 185. ayetin tefsiri bağlamında naklettiği değerlendirmeler oluşturmuştur: Bkz. Muhammed Reşid Rıza, *Tefsiru'l-menâr*, Matbaatu'l-Menâr, Mısır 1350 h, c. II, s. 162-163.

¹⁰² Fıkhu's-sünne sahibi Seyyid Sabıkı da bu görüşü benimseyenler arasında zikretmek mümkündür. Seyyid Sâbık gündüzün, mutedil bölgelere göre daha uzun olduğu yerlerde oruç süresi ile ilgili her ne kadar bir tercihte bulunmamış olsa da bu gibi bölgelerde; biri Mekke ve Medine vakitlerinin esas alınması diğeri ise gündüz ve gecesi mutedil en yakın bölgenin vakitlerinin esas alınmasını teklif eden iki görüşü zikrederek esas itibarıyla Güneş'in batışından önce iftar edileceğini prensip olarak kabul etmiştir. Bkz. Seyyid Sâbık, *Fıkhu's-sünne*, Dâru İbn Kesir, Beyrut 2003, c. I, s. 537.

leri gibi gündüz ve gecesi mutedil olan kendilerine en yakın bölgenin oruç süresini esas alarak da tutabilirler. Bununla birlikte gündüz ve gecesi mutedil olan en yakın bölgeye riayet etmek zor olduğu için Norveç gibi ülkelerde yaşayan Müslümanların Mekke veya Medine'nin oruç süresini esas alarak oruç tutmalarını tavsiye ediyorum.”¹⁰³

Câdulhakk'ın bu görüşü kendisinden sonra Mısır Fetva Meclisinin resmi görüşü hâline gelmiştir.¹⁰⁴ Nitekim ondan sonra müftülük yapan âlimlerden sırasıyla; Abdullatif Hamza (ö. 1985), Muhammed Seyyid Tantâvî (ö. 2010), Nasr Ferid Vâsıl (ö. 2011) ve Ali Cuma da aynı şekilde fetva vermişlerdir.¹⁰⁵ Bu fetvalarda Câdulhakk'ın takdirde Mekke'nin esas alınması yönünde yaptığı tavsiye esas alınmış, ancak vakitlerin mutedil olarak oluştuğu en yakın bölgenin esas alınması seçeneği kimi sıkıntıları beraberinde getirdiği ve dolayısıyla mükellef için zorluk oluşturduğu gerekçesi ile devre dışı bırakılmıştır.¹⁰⁶

Söz konusu fetvalar incelendiğinde hükmün üç esasa dayandırıldığı anlaşılmaktadır:

1. “*Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarcaya) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun.*”¹⁰⁷ ayeti ve konu hakkındaki açıklayıcı hadisler, yukarı enlemler gibi o dönemde bilinmeyen yerlerden sarfinazar edilerek coğrafi olarak bilinen gündüz ve gecesi mutedil olan bölgeler dikkate alınarak varit olmuştur. Dolayısıyla yukarı enlemler, ilgili hükmün dışında olup içtihadı açmıştır.

¹⁰³ Dâru'l-iftâ el-Mısriyye, *el-Fetevâ'l-İslâmiyye*, Kahire 2010, c. III, s. 239-249.

¹⁰⁴ <http://www.dar-alifta.org/ViewFatwa.aspx?ID=2806> (5.5.2015)

¹⁰⁵ <http://www.dar-alifta.org/ViewFatwa.aspx?ID=2806> (5.5.2015)

¹⁰⁶ Takdirde Mekke'nin ölçü olarak esas alınmasının gerekçeleri Zerkânın görüşleri aktarılırken verilecektir.

Mısır müftüleri arasında nadir de olsa hakiki vakte uyulması gerektiğine dair fetva verenler de olmuştur. Örneğin Haseneyn Muhammed Mahlûf (ö. 1990) 1952 yılında Dâru'l-İftâ'ya tevcih edilen soruya binaen verdiği fetvada özetle şöyle demektedir: “Oruç, fecrin zuhuru ile başlayıp Güneş'in batması ile sona erer. Oruç tutulan süre yaşanan yerin enlemine göre değişir. Oruç suresi ne kadar uzun olursa olsun mücerret bu durum oruç tutmamak için mazeret sayılmaz. Ancak gerek tecrübe gerekse hazık bir doktorun ihbarı ile bu kadar uzun bir süre oruç tutmanın kişiyi hastalığa veya ona zarar verecek şekilde bir acziyete sevk edeceği biliniirse Hanefî âlimlerin tasrih ettiği üzere bu kişi oruç tutmayabilir.” Dâru'l-iftâ el-Mısriyye, *el-Fetevâ'l-İslâmiyye*, c. III, s. 166-168.

¹⁰⁷ Bakara, 2/187.

2. Oruç süresini, insan bedeninin tahammül edemeyeceği bir süre ile tahdit etmek, Şâri'nin maksadına uymaz. Zira günün 18 saatini oruçlu geçirmek uzmanlarının tespitiyle insan bedenine zarar verir.

3. Güneş'in batmaması gibi alametlerin tamamen kaybolduğu bölgelerde gündüz süresinin takdir yoluyla belirleneceği hususunda zarurete binaen ittifak vardır. Aynı zaruret ve ihtiyaç, gündüz süresinin çok uzun olduğu yerler için de söz konusudur. Dolayısıyla burada da takdire gitmek gerekir.

b. Mustafa Zerkâ

Geçen asrın en büyük fakihlerinden biri kabul edilen Zerkâ (ö.1999) üyesi de olduğu Mecma'ü'l-Fıkhiyyi'l-İslâmî'nin 5 ve 9. dönem toplantılarında hazır bulunmuş ve meclisin gecenin bir saate kadar düştüğü yerlerde yaşayan Müslümanların Güneş'in batışıyla beraber oruçlarını açmalarının gerektiği yönündeki kararına itiraz etmiştir. Zerkâ'nın ilmi anlamda otoriter olması onun bu konudaki görüşlerinin meselenin tartışıldığı her platformda gündeme getirilmesine sebep olmuştur. Zerkâ söz konusu karara yaptığı talikinde şöyle demektedir:

“Ben, Meclisin bu konudaki kararına muhalifim. Zira fecrin zuhuru ve Güneş'in batması gibi gece ve gündüz alametlerin olduğu ve birbirinden ayırt edilebildiği kimi yerlerde gece ve gündüzün ancak bir saat sürdüğü zamanlar bulunmaktadır. Meclisin söz konusu kararına dayanak yaptığı hadis-i şerifin hükmü, Arap yarımadasında yaşayanlar için geçerlidir. Hadis, kuzey ve güneyde kalan uzak bölgelerde gece ve gündüz süresi arasındaki mesafenin dikkate alınmadığına dair bir hükme delalet etmemekte, bu bölgelerde yaşayanların oruç tutacakları süreyi meskûnun anı olarak bırakmaktadır. Bu nedenle söz konusu yerlerde orucun ne kadar tutulacağına dair, şeriatın maksatlarına münasip bir hüküm tespit etmek gerekir. Meclisin, sadece gece ve gündüzün alametlerinin oluşmasına bakarak genelle-yici bir karar almış olması, şeriatın maksatlarını tahakkuk ettirmenin gereği ve zorluğun giderilmesi kuralı ile tamamen çelişmektedir. Gündüz veya gece namazlarını sadece bir saate sığdırmak makul olmadığı gibi sadece bir saat oruç tutup yirmi üç saat iftar etmek de makul değildir. Meclisin, çoğunluğun görüşü olarak benimsediği karara muhalif olan benim bu konudaki kanaatim, söz konusu bölgeler ya Hicaz bölgesinin ya da kuzey ve

güneyde geçmiş asırlarda İslam hükümlerinin ulaştığı son sınırın esas alınmasıdır.”¹⁰⁸

Mısır Fetva Meclisi, Mustafa Zerka ve onların görüşünü benimseyenlere göre 45° enlemi ötesinde oruç vakitleri aşağıdaki tabloda verildiği şekilde olmaktadır.

21 Haziran Mekke Vakitleri ²						
Enlem	Şehirler	İmsak	İt. akş	İkindi	Akşam	Mek.oruç süresi
51.52	London	03 18	18 21	17 29	21 28	15° 03 ^{dk}
52.52	Berlin	03 18	18 21	17 37	21 40	15° 03 ^{dk}
55.68	Kobenhag	03 02	18 05	17 47	22 04	15° 03 ^{dk}
59.33	Stockholm	02 16	17 19	17 34	22 15	15° 03 ^{dk}
59.91	Oslo	02 47	17 50	18 04	22 50	15° 03 ^{dk}
60.17	Helsinki	02 45	17 48	18 08	22 57	15° 03 ^{dk}
65.15	Oulo	01 58	17 01	18 16	23 57	15° 03 ^{dk}

Tabloda görüldüğü üzere Londra’da Güneş’in batışı gerçek anlamda 21:28’de olduğu hâlde Mekke’nin Güneş batımı olan 18:21 esas alındığı için, akşam vakti/iftar yaklaşık olarak Güneş’in batışından üç saat öncesi takdir

¹⁰⁸ Zerkâ bu önerileri şöyle izah etmektedir: “Gece ve gündüz alametleri zuhur etsin veya etmesin, İslam’ın beşiği olan ve konu hakkındaki hadislerin de o bölgenin şartlarını dikkate alarak varit olduğu Hicaz bölgesi esas alınır. Buna göre yaz veya kış mevsiminde Hicaz’ın en uzun gündüz ve gecesinin süresi belirlenir ve oruca başlama, iftar etme ve namaz vakitlerinin tanzimi konusunda gece ve gündüz süresi normalin dışında olan bu bölgelere tatbik edilir. Kuzey ve güneyde geçmiş asırlarda İslam hükümlerinin ulaştığı son sınır esas alınır: Buna göre yukarı enlemlerdeki gündüz süresi bu sınırlardaki süreyi aşarsa oruçlu iftar eder. Namaz vakitleri de hükümlerinin ulaştığı son sınıra göre tanzim edilir. Bu iki esastan birinin kabul edilmemesi Kur’an’ın mükellef üzerinden kaldırıldığını ifade eden zorluk ve sıkıntının en ileri derecede yaşatılması anlamına gelir.” Bu izahlarından sonra ise “Ramazan ayında Güneş henüz gökyüzünde iken insanlara oruçlarını nasıl açtırsınız?” şeklindeki muhtemel soruya, karşıt görüşte olanların kabullerini öne sürerek şöyle cevap verir: “Gecesi ve gündüzü altı ay süren bölgelerde yaşayanlara, Güneş göğün tepesinde iken takdirle belirlenen saatte oruçlarını açmaya zaruret sebebiyle siz de izin veriyorsunuz. Burada önemli olan namaz vakitlerinin dağılımında şeriatın maksatlarını tahkik etmek, aynı şekilde oruç süresi meselesinde teklifi mâ lâ yutâk olmayacak şekilde bir hüküm vermektir. Özetle, Meclisin oruçla ilgili kararının dayandırıldığı hadisin hükmü, Arap yarımadasının coğrafi ve astronomik şartları dikkate alınarak beyan edilmiş, o dönemde hakkında hiçbir şeyin bilinmediği ve büyük bir kısmının denizlerden oluştuğu tüm yeryüzünü dikkate almamıştır. O hâlde hadisin, söz konusu bölgeler hakkında bir hükme değinmediğini kabul etmek gerekir ve boş bırakılan bu alan, şeriatın maksatlarına uygun içtihatlarla düzenlenir.” Bkz. Mustafa Zerkâ, *Fetâvâ*, Dârul-Kalem, Dimaşk 2010, s. 110-115.

edilmiştir. Bu görüş esas alındığında Stockholm'den itibaren ikindi vaktinin itibarî/takdirî akşam vaktinden sonra denk geldiği de dikkatten kaçmamalıdır.

21 Aralık Mekke Şehrinin vakitleri						
Enlem	Şehirler	İmsak	İt.Akş	İkindi	Akşam	Mek. Oruç Süresi
51.52	London	05 54	18 15	13 41	16 00	12 ^s 21 ^{dk}
52.52	Berlin	06 02	18 23	13 43	16 00	12 ^s 21 ^{dk}
55.68	Kobenhag	06 11	18 32	13 30	15 45	12 ^s 21 ^{dk}
59.33	Stockholm	05 57	18 18	12 46	14 55	12 ^s 21 ^{dk}
59.91	Oslo	06 27	18 48	13 11	15 18	12 ^s 21 ^{dk}
60.17	Helsinki	06 31	18 52	13 13	15 19	12 ^s 21 ^{dk}
65.15	Oulo	06 43	19 05	12 42	14 29	12 ^s 21 ^{dk}

Konu Hakkındaki Görüşlerin Değerlendirilmesi

Yöntemde ve keyfiyette farklılık arz etse de yirmi dört saat zaman dilimi içinde Güneş'in fiilen battığı yerlerde takdir metodunu benimseyen ilim ehlinin görüşleri birlikte değerlendirildiğinde, dayandıkları gerekçeler bakımından şu noktalarda müşterek oldukları görülmektedir.

1. Gece veya gündüzün aşırı uzun olduğu bölgelerde imsak ve iftar vakitlerinin hükmü içtihadı açıktır. Konu hakkındaki naslar bu bölgelere şamil olmayıp bu konudaki hüküm “meskûtun anh”dır.

2. Günün 18 saatini oruçlu olarak geçirmek insan sağlığını tehlikeye atar. Orucu emreden ayetin sonunda “Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez.” buyrulmuştur. 18 saat ve ötesinde oruç tutmak bizatihi zorluk ve meşakkat olup, ayetin ifade ettiği kolaylığa aykırıdır.

3. Güneş'in batmadığı yerlerde, zarurete binaen takdire başvurulması gereği hususunda icma oluşmuştur. Aynı zaruret, Güneş'in battığı ancak gündüzün uzun sürdüğü bölgelerde de mevcuttur. Dolayısıyla bu bölgeleri Güneş'in batmadığı yerlere kıyas etmek gerekir.

Takdir yöntemini benimseyen ilim ehlinin, görüşüne dayanak olarak gösterdiği gerekçeler, özet olarak yukarıdaki gibidir. Bu gerekçeleri değerlendirme noktasında şunları söylemek mümkündür:

Orucun süresini tayin eden ayet ve hadisler orucun farzietini ifade etme konusunda olduğu gibi, vakitlerin tahdidi konusunda da katidir.¹⁰⁹ Söz konusu nasların, vahyin indiği bölgenin şartlarını dikkate alarak hüküm koyduğunu, buna binaen de bölge şartlarından farklı yerlerdeki oruç süresini belirlemediği iddiasının bir dayanağı yoktur. Nitekim sahabenin de içinde bulunduğu bir kısım Müslümanlar hicri I. asırdan itibaren iklimi, gece ve gündüz süresi Hicaz bölgesinden farklı olan muhtelif yerlere gittikleri hâlde, ibadetlerini Hz. Peygamber'den öğrenmiş olduğu vakitlere göre yapmışlar, ilgili nasların bu bölgeler için de geçerli olup olmadığı tartışmasını yapmamışlardır. Sonraki dönemlerde, günümüzdeki Tataristan'a kadar İslamlaşan bölgede, o asırdan günümüze kadar oruç ibadetinin bilindiği şekliyle ve süre zarfında yerine getirilmesi ve bu konuda asırlar boyunca ilim ehlinin bir itirazının olmaması, orucun süresini belirleyen nasların sadece Hicaz bölgesi için geçerli olduğu iddiasının selef tarafından bu şekilde anlaşılmadığını göstermektedir. Mustafa Zerkân'ın oruç süresinin tahdidinde ikinci bir seçenek olarak önerdiği "İslam hükümlerinin geçmiş asırlarda ulaştığı son noktanın esas alınması" düşüncesinin arkasında yatan derin fikhî mantık, hatadan masum olan İslam ümmetinin asırlardır sürdürdüğü teamülî hükme dayanak yapmaktan başka bir şey değildir. Hamîdullah 45° enlemi ötesinde 45° enlem vakitlerinin esas alınmasını teklif ederken "Müslümanlar Orta Asya ve Avrupa'da bu enlemlere kadar ulaşmış, burada yaşadıkları sürece namaz vakitlerini Güneş'in hareketlerine göre ayarlamışlardır." mukaddimesini, vardığı neticeye öncül yapması da aynı fikhî zemine oturmaktadır.

¹⁰⁹ Fakihler arasında orucun fecir ile Güneş'in batımı arasında olmasının gerektiği konusunda ihtilaf yoktur. Fecrin, doğu ufkunda beyazlığın görüldüğü ilk anda mı yoksa yayılmaya başladığı zaman mı başlayacağı vb. ihtilaflar, orucun fecir ile başlaması gerektiği hükmünün katietine mani değildir. Aynı durum, Şîa kaynaklarında geçen Güneş'in batışından maksadın, batı ufkundaki kızılığın batması olduğunu ifade eden görüş için de geçerlidir. Mesele bu yönüyle abdeste başın dörtte birinin mesh edilmesinin farz sayılmasına benzemektedir. Başın mesh edilmesi abdestte farzdır. Bu hüküm kat'î delillerle sabittir. Mesh edilmesi farz olan miktarın; dörtte bir, üç parmak, mesh etti denilecek kadar bir miktar veya başın tamamı şeklinde tahdit edilmesi hususundaki ihtilaflar, meshin aslının kati olmasına mani değildir. Bkz. Hüsameddin es-Siğnâki, *en-Nihâye ale'l-hidâye*, Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye bl., nr. 1768, c. I, vr. 6b; Bâbertî, *el-Înâye*, c. I, s. 14-15. Hanefî fakihleri farz olan asla "el-fardu'l-kat'î (الفرض القطعي)" mesh edilecek miktar örneğinde olduğu gibi aslın tatbiki konusundaki hükme ise "el-fardu'l-ictihâdî (الفرض الاجتهادي)" veya "el-fardu'l-amelî (الفرض العملي)" demişlerdir. Bkz. es-Siğnâki, *en-Nihâye*, vr. 6b; el-Meydânî, *el-Lübâb*, c. I, s. 31; Mecânî, *Nâzûratu'l-hak*, s. 374.

Ayrıca gündüz süresinin mutedil bölgelere göre daha uzun olmasından hareketle, ilgili nasların bu bölgelerdeki vakitlerle ilgili hükme şamil olmadığını iddia etmek, benzeri meselelerde de aynı iddiayı gündeme getirebilir. Örneğin namaz vakitlerinin beş vakte tevzi edilmesi, namaz için abdest alınması, gusül abdesti, orucun bir ay süreyle tahdit edilmesi vb. tebdil ve tağyire kabil olmadığı bilinen ibadetlerle alakalı bir kısım hükümlerin coğrafi şartların, hayat tarzının, iktisadi araç ve mülahazaların değiştiği gerekçesiyle değişeceğine dair fikirlerinin haklı olarak önünü açabilir.

Takdir yöntemini benimseyenlerin zikrettiği ikinci gerekçe hakkında da şunları ifade etmek mümkündür: Öncelikle uzmanların verdiği malumata göre, günün belli bir saatini oruçlu geçirmenin ortalama bir insanın sağlığını tehlikeye atacağını doğrulayacak kanıtlanmış kesin bir bilgi yoktur.¹¹⁰ Bunun yanında özellikle de yaz aylarında sahur için ayrıca kalkmadan, gece yatmadan önce sahur yaparak oruç tutan pek çok insan vardır. Bu yönüyle bu tür kimseler pratikte günün 20 saatinden fazlasını zaten oruçlu geçirmiş olmaktadır. Ayrıca Allah'ın bir lütfu olarak, yukarı enlemlerde gündüz süresi uzun olsa da sıcaklık derecesinin gayet düşük olması, su sarfiyatını asgari düzeye indirmesi bakımından orucun tutulmasında kolaylık sağlamaktadır. Gündüz ve gece sürelerinin mutedil olduğu bir kısım bölgelerde yaz aylarında hava sıcaklığı 40 dereceyi aşmaktadır. Örneğin yukarıdaki tabloda da verildiği üzere, 37 enleminde yer alan Şanlıurfa'da hava sıcaklığı 21 Haziran'da 37 dereceye çıkmakta, gündüz süresi de 17 saati bulmaktadır. Aynı gün Finlandiya'nın Oulu kentinde ise gündüz süresi 22 saat olsa da hava sıcaklığı sadece 7 derecededir. Kanaatimizce oruç süresinde bir takdire gidilecekse Temmuz aylarında hava sıcaklığının 45 dereceye ulaştığı Şanlıurfa'da, 50 dereceyi aştığı Mekke'de ya da 40 dereceyi aşan sıcaklıkla birlikte nem oranının da gayet yüksek olduğu Cidde ve Körfez Ü-

¹¹⁰ Astronomi alanında uzman olan ve ibadet vakitleri alanındaki çalışmaları ile bilinen Nidâl Kassûm ve Kerîm Mezyân, 48 enlemlerden kutup bölgelerine kadar namaz ve oruç süresi hakkındaki makalelerinde uzun oruç süresinin sağlıklı bir insan üzerindeki etkisi hakkında birkaç çalışma hariç henüz yeterince çalışma yapılmamış olduğunu söylemekte, bu çalışmaların neticesinde uzun süre oruç tutmanın kolesterol hastaları da dâhil olmak üzere olumsuz bir neticesinin olduğuna dair uzmanların ittifakının olmadığını belirtmektedirler. Söz konusu çalışmalar ve değerlendirmeler için bkz. Nidâl Kassûm-Kerîm Mezyân, "Tarikatun felekiyyetün cedidetün lihisâbi mevâkiti's-salati ve's-sıyâmi haysuma ihtafati'l-alâmetü li hatti'l-arzi 48,5 dereceten ilâ'l-kutub," adlı tebliğ, *E'malü mü'temeri'l-imârâti'l-feleki's-sâni Sempozyumu*, (30 Mayıs-4 Haziran 2010), Matbaatu merkezi'l-Vesâik, Ebudabi 2010, s. 145-146.

keleri gibi kıyı bölgelerde takdire gidilmesi “zorluğun giderilmesi” ilkesine daha uygun olacaktır.

Vakitlerin oluşmadığı yerlerde takdir yöntemini kullanmak vaktin oluşmaması zaruretine mebnidir. Gündüz süresinin uzun olması gerekçesiyle aynı zaruretin vaktin oluştuğu yerlerde de bulunduğunu dile getirerek iki bölgeyi birbirine kıyas etmek kıyas mealfârik olduğu için isabetli değildir. Zira ilkinde vakit oluşmadığı için bu yönteme başvurulmuştur. İkincisinde ise vakit oluşmaktadır. Dolayısıyla mekis ile mekisun aleyh arasında ortak bir illet mevcut değildir. Ayrıca fıkıhın külli kaidelerinden biri olan “zaruretler kendi miktarlarıncı takdir edilir.” kuralına göre vaktin oluştuğu yerde zaruret hükümlerini uygulamak doğru değildir.

Takdir yöntemini teklif edenlerin takdirin keyfiyeti ile ilgili yaptığı öneriler de tartışmaya açıktır. Örnek olarak Mısır Fetva Meclisi ve Mustafa Zerka'nın ölçü olarak Mekke vakitlerinin esas alınması yönünde yaptığı teklifin fikhî bir dayanağı yoktur. Buna gerekçe olarak Mekke'nin vahyin beşiği olması, Müslümanların kiblesi olması gibi vasıflar, usul açısından vakitler konusunda oranın ölçü alınmasını gerektirecek münasip bir vasıf değildir. Nitekim takdir ölçüsü olarak Mekke veya Medine'nin vakitlerinin esas alınmasını teklif edenleri tenkit eden Muhammed Hamîdullah, bunun şer'î bir delile dayanmaktan çok duygusal bir tercih olduğunu ifade ederek Türkiye'deki Müslümanların “Biz neden daha uzun süre oruç tutuyoruz biz de Mekke'nin vakitlerine göre oruç tutmalıyız.” şeklindeki itirazlarına bu görüşü savunanların verecekleri bir cevabın olamayacağını ilave etmiştir.¹¹¹ Ayrıca henüz Güneş batmamışken Mekke'de akşam vakti girdi diyerek iftar edilebileceğini söylemek, görüldüğü kadarıyla vakıyı bizatihi yaşayan Müslümanların vicdanını tatmin etmemektedir.¹¹²

Sonuç

Gündüz süresinin mutedil bölgelere göre daha uzun sürdüğü bölgelerdeki oruç süresi ile ilgili meseleler, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren or-

¹¹¹ Hamîdullah, “Ârâu Kâtip Çelebi fî ba'di mesâilî'l-fıkhiyyeti'l-müteessirati bi ilmi'l-hey'eti'l-cedid”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, s. 164-165.

¹¹² Mısır Fetva Meclisinin verdiği fetvanın halk tarafından nasıl algılandığını test etmek için Londra'da yapılmış bir haber için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=9b11jMeLoDc> (erişim: 12.05.2015)

taya çıkmış güncel meseleler kabilinden olmayıp, Müslümanların asırlardır bildiği ve yaşadığı bir olgudur. Müslümanlar en geç hicri IV. asrın başından itibaren, gündüz süresi 20 saati aşan, yılın bazı günlerinde yatsı vakti ve fecrin oluşmadığı bölgelerin İslamlaşması ile bu durumla karşılaşmışlardır. Anlaşıldığı kadarıyla vaktin oluşmaması sebebiyle yatsı namazının sakit olup olmayacağı meselesi hicri 5. asırdan itibaren kitaplarda yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmışsa da gerek vacip olması konusunda gerekse oruçlu geçirilen süre konusunda oruçla alakalı tartışma aynı boyutta seyretnemiştir. Bununla birlikte Güneş'in batışından hemen sonra fecrin/gündüzün zuhur ettiği bölgelerdeki iftar vaktinin ne zaman olacağı satır aralarında da olsa gündeme getirilmiş, bu gibi bölgelerde esas itibarıyla imsak ile Güneş'in batışı arasındaki sürenin oruçlu geçirilmesi gereği düşüncesi hâkim olsa da ertesi gün oruç tutabilecek kadar yeme ve içmeye imkân sağlayacak şekilde bir takdir yöntemine başvurulması da kabul edilmiştir.

Özellikle de geçen asrın ortalarından itibaren, Müslümanların Kuzey Avrupa ülkelerine iltica etmesi ve bölgenin yerli halkından ihtida yoluyla Müslüman olanların sayısının artmasıyla gündüz süresinin uzunluğu problemi gündeme taşınmış, o zamandan günümüze kadar gerek sorunun yaşandığı coğrafyalarda gerekse diğer İslam ülkelerinde tartışılmaya başlanmıştır. Konu hakkında yapılan araştırmalar sonucunda ortaya iki temel görüş çıkmıştır. Kadim fukahanın görüşünü yansıtan, genel olarak fıkıh meclisleri ve muasır fıkıh âlimlerinin benimsediği görüşe göre, Güneş'in battığı yerlerde gündüz süresi uzun olsa da takdir yoluna gidilmemeli, oruç, takdiri imsak ile Güneş'in batışı arasında tutulmalıdır. İkinci görüşe göre ise Güneş henüz batmamış olsa da iftar vakti takdir edilerek oruç tutulmalıdır. Bu görüşü ortaya atanlar kendi aralarında takdirin neye göre yapılacağı konusunda farklı kanaatlere sahip olmuşlardır.

Müslümanların asırlardan beri devam eden teamülü ve bu teamülü destekleyen fıkıh geleneği dikkate alındığında vaktin oluştuğu yerlerde gerek namaz vakitleri gerekse oruç süresi konusunda takdir yöntemine başvurulması isabetli görülmemektedir. Nitekim Güneş henüz batmamışken iftar edilmesinin caiz olduğu yönünde verilen fetvalar, görüldüğü kadarıyla bölge Müslümanlarının vicdanlarını tatmin etmediği için umumi olarak tatbik edilme imkânı bulamamıştır. 66° enleminden sonra yılın bazı günlerinde takdiri imsak ile Güneş'in batışı arasındaki sürenin kimi zaman 23

saati aştığı malumdur. Bu gibi gündüzün uzun olduğu yerlerde, hasta olduğu için oruç tutamayan veya kişisel tecrübesi ya da uzman tavsiyesi ile oruç tutması hâlinde sağlığının tehlikeye gireceği zannını taşıyan kimse, müsait günlerde orucunu kaza edebilir. Aynı şekilde maişetini temin edecek başka bir alternatifi olmayan kimse, oruç tutması hâlinde işini yapamaz hâle gelmekten endişe ediyorsa orucunu kaza eder.¹¹³ Ramazan ayının bereketinden mahrum kalması arzu edilmeyen çocuklara bu atmosferi yaşatmak için takdirde Mekke'yi esas alanların görüşüyle amel etmeleri tavsiye edilebilir.

Güneşin günlerce ve haftalarca batmadığı veya doğmadığı yerlerde vaktin oluşmaması ve bölge halkının coğrafi şartlar sebebiyle oruç ibadetine ihtiyaç duymamaları gerekçesi ile orucun farz olmadığı yönündeki görüş isabetli değildir. Bu bölgelerde oruç farzdır ve oruç süresi takdir yoluyla belirlenmelidir. Takdirde ölçü olarak Güneş'in battığı en yakın bölgenin esas alınması "Bir şeyin yakınında olan onun hükmüne tabi olur."¹¹⁴ kaidesi ve birbirine yakın olan iki bölgenin aynı zamanda iftar etmesi açısından daha isabetli görülmektedir. Bununla birlikte aynı bölgede Güneş'in battığı en son vaktin esas alınması da mümkündür.

Kaynakça

- el-Kârî, Ali b.Sultan, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ ve mişkâtü'l-mesâbih*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2002.
- Âmilî, Muhammed b. Ali el-Müsevî (ö. 1009), *Medâriku'l-ahkâm fi şerhi şerâii'l-ahkâm*, Müessesetü Âli Beyt li İhyâi'l-Turâs, Beyrut 1990.
- Beydâvî, Nâsuriddin, Abdullah b. Ömer, *Tuhfetü'l-ebâr şerhu mesâbihu's-sünne*, thk. Nureddin Tâlib b Vizâratü'l-Evkâf El-Kuveytiyye, Kuveyt 2012.
- Bigiyef, Musa Cârullah, *Uzun Günlerde Oruç*, sadeleştiren ve neşreden: Yusuf Uralgiray, Ankara 1975.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul 1986.
- Buhârî, Alâuddin Abdulaziz, *Keşfu'l-esrâr an usûli fahri'l-İslam el-Pezdevî*, nşr. Muhammed Mu'tasım el-Bağdâdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997.

¹¹³ İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, c. III, s. 357-358.

¹¹⁴ ما قرب من الشيء أخذ حكمه Zeynüddin İbrahim b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerhu kenzi'd-dekâik*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Beyrut ty., c. V, s. 115, 230.

- Cizâni, Muhammed b. Hüseyin, *Fıkhü'n-nevâzil*, Dâru ibni'l-Cevzî, Demmâm 2006.
- Curcânî, Ebu Yakup Yusuf b. Ali, *Hizânetü'l-ekmel*, Süleymaniye Ktp. Fatih bl., nr. 1627.
- Dâru'l-iftâ el-Mısriyye, *el-Fetevâ'l-İslâmiyye*, Kahire 2010, III, 239-249.
- Dihlevî, Alâ b. Alâ, *el-Fetâvâ't-Tâtarhâniyye*, thk. Seccâd Hüseyin, Matbaatu Meclisi Dâiratu'n-Nu'maniyye, Haydarabâd ty.
- Ebu Gudde, Abdussettâr, "el-Hulûluş-şerî'yye li'l-menâtiki'l-fâkidedi libâdi evkâtî's-salat", *Meclisu'l-iftâ ve'l-buhûs el-Avrûbbî*, sy. 5, s. 291-302.
- Ebu Dâvud, Süleyman b. Eş'as, *Sünen*, thk. Şuayb Arnâvût, Dâru'r-Risâle'l-Âlemiyye, Beyrut 2009.
- el-Mecma'u'l-Fıkhîyyi'l-İslâmî, Karârât, Mekke 2010.
- el-Karârât ve'l-fetâvâ's-sâdira ani'l-meclisi'l-Avrubbî li'l-iftâ ve'l-buhûs, Müessesetür'r-Reyyân, Beyrut 2013.
- Endulusî, Ebu Hamid Muhammed b. Abdurrahim, *Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetü'l-ecâb*, thk. Ali Ömer, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, Kahire 2002.
- Ensârî, Zekerîyya b. Muhammed, *Esnâ'l-metâlib şerhu Ravdu't-tâlib*, Dâru'l-kitab el-İslâmî, yy. ty.
- Halebî, İbrahim, *Mültekâ'l-ebhur (Mecmau'l-enhur şerhiyle birlikte)* Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Halebî, İbrahim, *Gunyetü'l-mümteli şerhü münyeti'l-musalli*, Dersaadât, İstanbul ty.
- Hamevî, Şihâbuddin Ebu Abdullah Yâkut, *Mu'cemu'l-buldân*, Dâru Sâdr, Beyrut 1995.
- Hamidullah, Muhammed, *İslamâ Giriş* (tercüme: Kemal Kuşçu), Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1965.
- ....., "Ârâu Kâtip Çelebi fi bâdi mesâilî'l-fıkhîyyeti'l-müteessirati bi ilmi'l-heyeti'l-cedid", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1971, s. 153-215.
- Hancî, Celâleddin "Mevâkitu'l-ibâdât fi hutûti'l-ardi'l-kebirati mukarebe felekiyyeten şer'iyeten cedîdeten", *E'malü mu'temeri'l-imârâti'l-felekî's-sânî Sempozyumu*, (30 Mayıs-4 Haziran 2010), Matbaatu Merkezi'l-Vesâik, Ebudabi 2010, s.128-135.
- Hattâb, Şemsuddin Muhammed b. Muhammed, *Mevâhibu'l-celil şerhu muhtasarı Halil*, Dâru'l- Fıkr, Beyrut 1992.
- Hayderi, Seyyid Kemâl, *Fıkhü's-sıyâm esile ve rudûd*, nşr. Mun'im et-Tâi, Müessesetü'l-İmam Cevâd, Bağdat 2014.
- Heytemî, Şihâbuddin Ahmed b. Hacer, *Tuhfetu'l-muhtâc bi şerhi'l-minhâc* (Şirvânî ve Abbâdi haşiyeleri ile), Matbaatu Mustafa Muhammed, Mısır ty.,

- İbn Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavût-Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001.
- İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân, *Risâletü İbn Fadlân fî vasfî'r-rihleti ilâ bilâdi't-Türk ve'l-Hazer ver'Rûs ve's-Sakâlibe*, thk. Sâmî Dehhân, Matbûatu Mecma'î'l-İlmiyyi'l-Arabî, Dimaşk ty.
- İbn Mâze Mahmûd b. Ahmed, *el-Muhîtu'l-burhânî fî fikhî'n-Nu'mânî*, thk. Naim Ahmed Eşref, el-Meclisü'l-İlmî, Karaçi 2004.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdulvâhid, *Fethu'l-kadir*, nşr. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Reddü'l-muhtâr*, thk. Muhammed Subhî Hallâk-Âmir Hüseyin, Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrut ty.
- İbn Bâz, Abdulaziz, <http://www.binbaz.org.sa/node/535> (erişim 18.05.2015)
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*, thk. Şuayb Arnavût, Dâru'r-Risâle'l-Âlemiyye, Beyrut 2009.
- İbn Nuceym, Zeynüddin İbrahim b. Muhammed, *el-Bahru'r-râik şerhu kenzî'd-dekâik*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Beyrut ty.
- İbn Useymîn, Muhammed b. Salih, *Mecmûu fetâvâ ve resâili fadileti-ş-şeyh İbn Useymîn*, Nşr. Fehd b. Nâsır, Dâru's-Süreyya, Riyâd 2003.
- Karâdâğî, Ali Muhyiddin http://www.qaradaghi.com/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=659:2009-07-16-07-34-38&catid=117:2009-07-15-13-48-57&Itemid=13 (Erişim: 12.05.2015).
- Karâfî, Şihâbuddin Ahmed b. İdris, *el-Yevâkit fî ahkâmi'l-mevâkit*, nşr: Celâl Ali el-Cihânî, Dâru'n-nur, Amman 2014.
- Leknevî, Abdulhayy, *el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye*, nşr. Ahmed ez-Zu'bî, Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1998.
- Mecelletü Mecma'î'l-fikhî'l-İslâmî (ed-devretü's-sâlise)*, Cidde 1987, sy. 3.
- Meydânî, Abdulganî b. Tâlib el-Guneymî, *el-Lubâb fî şerhi'l-kitâb*, nşr. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2003.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtar*, thk. Şuayb Arnavut, Dâru'r-Risâle'l-Âlemiyye, Beyrut 2009.
- Muhammed Murad Remzi, *Telfiku'l-ahbâr*, Matbaatu'l-Kerime, Orenburg 1098.
- Mercânî, Harun b. Bahauddin Şihâbuddin, *Nâzûratu'l-hakk fî fardiyyeti'l-işâi ve in lem yeğibiş-şafak*, thk. Orhan Ençakar-Abdulkadir Yılmaz, Dâru'l-Feth, Amman 2014.
- Mergînânî, Ali b. Abdurrezzâk Zahîruddin, *el-Fetâvâ'z-zahîriyye*, Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa bl., no: 274.

- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmûz, *Dürerü'l-hukkâm fi şerhi gureri'l-ahkâm*, Fazilet Neşriyat, İstanbul 1973.
- Mübârekfûri, Ebu'l-Alâ Muhammed, *Tuhvetü'l-ahvezi bi şerhi câmiî't-Tirmizî*, Dâru'l-Kitubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyri, *el-Müsnedü's-sahihi'l-muhtasar*, thk. Muhammed Fûâd Abdulbakî, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed Hâfızuddin, *Kenzu'd-dekâik*, (Tebyînu'l-hakâik şerhiyle beraber), el-Matbaatu'l-Emîriyye, Kahire 1313h.
- Nevevî, Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Mecmû' şerhu'l-mühezzeb*, thk. Muhammed Necib el-Mutiî, Mektebetü'l-irşâd, Cidde ty.
- ....., *el-Minhâc şerhu Müslim b. Haccâc*, Dâru'l-Menâr, Kahire 2003.
- ....., *Ravdâtu't-tâlibîn*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavved, Dâru Âlemi'l-Kutub, Riyad 2003.
- Nidâl Kassûm-Kerîm Mezyân, "Tarîkatun felekiyyetün cedîdetn lihisâbi mevâkiti's-salati ve's-siyâmi haysuma ihtafati'l-alâmetü lk hattî arzî 48,5 dereceten ilâ'l-kutub", *E'malü mu'temeri'l-imârâti'l-feleki's-sânî Sempozyumu*, (30 Mayıs-4 Haziran 2010), Matbaatu Merkezi'l-Vesâik, Ebudabi 2010, s. 143-163.
- Osmânî, Muhammed Takî, *Tekmiletü fethi'l-mülhim*, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2006.
- Remlî, Şemsüddîn Ahmed b. Hamza, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc* (Şebrâmellisî ve Raşîdî haşiyeleri ile), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Reşid Rıza, Muhammed, *Tefsîru'l-menâr*, Matbaatu'l-Menâr, Mısır 1350 h.
- Rûyânî, Ebu'l-Mehâsin Abdulvâhid *Bahru'l-mezheb fi furû, mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Ahmed İzzu, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2002.
- Sâbık, Seyyid, *Fıkhü's-sünne*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2003.
- Hüsâmeddin es-Signâkî, *en-Nihâye ale'l-hidâye*, Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye bl., nr. 1768.
- Sistânî, Ali Hüseyinî, <http://www.sistani.org/arabic/qa/02334/> (erişim: 21.05.2015).
- Sübhânî, Cafer, *Rü'yütü'l-hilâl ve ihtilâfu'l-âfâk- es-salâtu ve's-savmu fi'l-arâdi'l-kutbiyetti*, Müessesetü'l-İmâmî's-Sâdik, Kum 1423h.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebu Bekr Celâluddin, *el-Hâvî li'l-fetvâ*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1982.
- Şeltût, Mahmûd, el-Fetâvâ, Dâru'ş-Şurûk, Kahire 2001.
- Şirbinî, Muhammed b. Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ marîfeti meâni elfâzi'l-Minhâc*, nşr. Cevbelî eş-Şâfiî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2004.

- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdulmecid, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire 1994.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiyetü't-tahtâvî alâ merâki'l-felâh*, thk. Muhammed el-Hâlidî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Tarabîşî, Muhammed Nebîl, *es-Salâtu ve's-siyâmu fi'l-menâtiki'*Şimâliyyeti ve'l-cenûbiyyeti mine'l-kürrati'l-ardiyye, http://www.icoproject.org/pdf/tarabishyhigh_2014a.pdf (erişim: 05.05.2015).
- Tirmizî, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fûâd Abdalbâkî, Şirketü matbaa, Mısır 1975.
- Zerkâ, Mustafa, *Fetâvâ*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2010.
- Zeylâî, Osman b. Ali, *Tebyînu'l-hakâik şerhu kenzu'd-dekâik*, el-Matbaatu'l-Emîriyye, Kahire 1313h.